

OCJENE I PRIKAZI

Bernt Brendemoen, *THE TURKISH DIALECTS OF TRABZON: THEIR PHONOLOGY AND HISTORICAL DEVELOPMENT*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2002., I, 346 pp.+ II, 280 pp.

U turkološkoj literaturi koja se bavi dijalektologijom ili dijakronijskim pregledima turskoga jezika često se spominje činjenica da je turski jezik područja Trabzona u anadoljskom kontekstu poprilično jedinstven jer je izrazito obilježen arhaizmima iz vremena staroanadolskog turskog, ili, po nekim turkolozima, i starijim jezičnim slojevima. Jednako je tako to područje mnogo puta barem usputno spomenuto u radovima koji govore o rumelijskom turskom, budući da se već nekoliko desetljeća, od studije *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens* mađarskog turkologa Gjule Németha objavljene 1956., govori o jezičnoj sličnosti ta dva područja. Stoga je knjiga Bernta Brendemoena *The Turkish Dialects of Trabzon: Their Phonology and Historical Development* ne samo uzoran i zanimljiv doprinos dijalektologiji turskoga jezika uopće, nego i vrijedan poredbeni izvor u radovima kojima su tema balkanski dijalekti turskoga jezika.

To djelo, objavljeno u dva sveska, ima, kako sam autor kaže, dvije na-

mjere: prva je opis i sinkronijska i dijakronijska analiza obilježja trabzonskih dijalekata te interpretacija onih njihovih obilježja po kojima se razlikuju od ostalih anadolskih dijalekata. Takva analiza ujedno pruža i nove spoznaje o razvoju staroanadolskog turskog. Druga je njegova namjera uporaba jezičnih data u svrhu osvjetljavanja procesa turkizacije trabzonskoga područja u srednjem vijeku, o čemu se – budući da je područje Trabzona etnički izrazito šaroliko – govori, između ostaloga, i u okviru teorija kontaktne lingvistike.

Čitava se analiza temelji na tekstovima iz Trabzona i okolice koje je prikupio sam autor u razgovorima sa 139 kazivača. Osim jednoga koji je zabilježen 1994. godine, svi su tekstovi snimljeni 1978. i 1979. godine. Ti tekstovi, pažljivo opremljeni podacima o transkripciji, artikulaciji i neophodnim pojašnjenjima njihova sadržaja, čine drugi svezak ove knjige.

Prvi svezak u deset poglavlja donosi analizu spomenutih tekstova. Povijesni okvir ove studije polazi od činjenice da su Osmanlije Trabzon osvojili 1461. godine te da izvori prisutnost turkofonih skupina bilježe tek od 15. stoljeća, a turska se imena u dokumentima pojavljuju tek od 16. stoljeća. Prema Brendemoenu, proces turkizacije morao je početi prije osmanlijske okupacije, budući da

poneki dijalekti toga područja uključuju arhaizme koji datiraju iz ranog 14. st. U slučaju periferne i geografski izolirane dijalektalne skupine kakva je istočno-crnomska, arhaizmi koji su karakteristični za određeni period u razvoju jezika mogu poslužiti za utvrđivanje vremena u kojemu je dotična dijalektalna skupina izolirana od generalnog jezičnog razvoja. S obzirom na te činjenice, osnovna teza koju na temelju lingvističkih nalaza Brendemoen zastupa jest da je turski na područje Trabzona uveden već početkom 14. stoljeća, te da je svoje osobine uspio sačuvati dijelom zahvaljujući izoliranosti toga područja, a dijelom zbog utjecaja drugih jezika koji su govoreni na tome području, od kojih je najvažniji grčki.

Rad počinje sinkronijskom analizom fonemskoga sustava prikupljenih tekstova kojom se utvrđuje inventar fonema i alofona trabzonskih dijalekata i njihova geografska rasprostranjenost. Fonološka analiza temelji se na pristupu pripadnika Prške škole i njihovih sljedbenika. U trećem poglavlju, posvećenom morfofonologiji, sinkronijskom je aspektu dodan i dijakronijski, a cijela analiza služi klasifikaciji dijalekata. Ta analiza pokazuje da sustav vokalne harmonije sufiksa trabzonskih dijalekata čuva arhaične osobine te je u nekim područjima i u nekim segmentima gotovo identičan sustavu staroanadolskog turskog. Rezultati analize ilustrirani su i s nekoliko mapa rasprostranjenosti određenih obilježja na trabzonskome području.

Četvrto poglavlje, posvećeno fonološkim mehanizmima, ima prvenstveno dijakronijsku svrhu: fonološ-

ke osobine zatečene u tekstovima uspoređuju se s postojećim spoznajama o razvoju anadolskog turskog i turkijskih jezika da bi se utvrdilo treba li određena obilježja trabzonskih dijalekata opisati kao arhaizme ili kao inovacije nastale pod utjecajem drugih jezika na tome području. Posebna je pažnja posvećena obilježjima po kojima se trabzonski dijalekti razlikuju od ostalih anadolskih dijalekata.

Peto poglavlje, s naslovom “Klasifikacija dijalekata”, donosi nekoliko skupina parametara na temelju kojih se formiraju izoglose, odnosno uspostavljaju granice između trabzonskih dijalekata. Parametri su postavljeni s obzirom na činjenicu da trabzonski dijalekti nose i osobine koje se mogu objasniti arhaizmima iz vremena staroanadolskog turskog, i one koje se mogu opisati kao inovacije nastale pod utjecajem drugih jezika zastupljenih u tome području, a važnost svakog pojedinog parametra proporcionalna je s jasnoćom granica koje se njime uspostavljaju.

U šestom poglavlju, na temelju parametara vrši se poredba trabzonske skupine dijalekata s okolnim dijalektima te s vidinskim dijalektom turskog jezika opisanim u poznatoj Némethovovoj studiji *Die Türken von Vidin*, objavljenoj 1965. Unatoč tome što među zapadnorumelijskim i trabzonskim dijalektima uočava “zapajujuću podudarnost”, Brendemoen, za razliku od Németha (i ostalih turkologa koji su prihvatili njegovu teoriju), tvrdi da među istočno-crnomorskim i vidinskim dijalektom ne postoji nikakva genetska srodnost.

Sličnosti koje među te dvije dijalektalne skupine postoje mogu se, prema Brendemoenu, objasniti činjenicom da su se od općeg jezičnog razvoja odvojili u istome trenutku, odnosno na istom razvojnom stupnju, te se nastavili razvijati u izolaciji pod utjecajem drugih jezika, u slučaju Trabzona grčkog, a u Vidinu bugarskog.

Sedmim poglavljem uspostavlja se dijakronijska stratifikacija trabzonskih dijalekata, a zaključci se donose na temelju rasprave o nekim od njihovih arhaičnih obilježja, npr. specifičnoj vokalnoj harmoniji, *media lenes*, tvorbi prezenta i dr. Studija završava kratkim i “probnim” prikazom turkizacije trabzonskoga područja s ciljem da se uz pomoć historiografskih izvora definira koje su se turkofone zajednice krajem srednjeg vijeka ondje mogle naseliti.

U zaključku autor spominje kako bi želio da se istraživanja slična njegovomu prošire i dalje po Anadoliji, budući da su dijalekti “zlatni rudnik” za analizu razvoja jezika, te posebno svraća pozornost na potrebu da se u radovima ove vrste ne zanemaruje suvremena dijalektološka metodologija. Kako se velik broj dosadašnjih radova o crnomorskom, kao i drugim anadolskim dijalektima koje su pisali uglavnom autori turskog porijekla, unatoč svojoj dokumentarnoj vrijednosti u odnosu na ovu knjigu, uglavnom čini metodološki nedoradenim i neusustavljenim, Brendemoen je ovom svojom knjigom svakako dao primjer kako unaprijediti dijalektološka istraživanja turskog jezika.

‘Āmir Lyūbūfītš wa Sulaymān Ğrūddanītš, AL-’ADAB AL-NATĪRĪ LI AL-BŪSNA WA AL-HARSAK BI AL-LUGĀT AL-ŠARQIYYA. [Na arapski preveo i predgovor napisao Ğamāl al-Dīn Sayyid Muḥammad], al-Markaz al-qawmī li al-tarġama, al-Qāhira, 2009., 462 str.

Orijentalni institut je u ediciji “Posebna izdanja” 1995. godine objavio djelo *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* autora Amira Ljubovića i Sulejmana Grozdanića. U prikazu ovog djela Esad Duraković je, između ostalog, istakao: “Ova knjiga predstavlja uistinu dragocjen prilog razvoju islamističkih studija u širem smislu i, posebno, naučno utemeljeni doprinos proučavanju kulturne povijesti Bosne i Hercegovine, odnosno onoga njenog dijela koji je, zbog pretežno ideoloških razloga bio nedovoljno osvijetljen.”¹ Budući da je *Prozna književnost...* naišla na pozitivne ocjene stručnjaka za oblast orijentalne filologije, time i njeno ovogodišnje prvo izdanje na arapskom jeziku dobiva višestruk značaj. Naime, nakon objavljivanja djela *al-Ğawhar al-’aṭnâ fî tarâġim ‘ulamâ’ wa šu‘arâ’ Būsna* (Blistavi dragulj – životopisi učenjaka i pjesnika iz Bosne) koje je napisao Mehmed Handžić 1930. godine na arapskom jeziku i u njemu predstavio značajan broj Bošnjaka koji su pisali na arapskom, turskom ili perzijskom jeziku s ciljem da se njihova pisana riječ sačuva, arapskoj javnosti se, poslije

¹ Prikaz u: *POF* 44-45/1994-95, Sarajevo 1996., str. 465-468.

dugog niza godina, nudi knjiga koja sadrži pregled stvaralaštva 64 autora Bošnjaka koji su napisali 160 djela na nekom od tri orijentalna jezika iz različitih disciplina poput filozofije, prava, teologije, jezikoslovlja, historiografije i lijepe književnosti. Za razliku od biobibliografskih skica u *Književnosti Muslimana BiH na orijentalnim jezicima* Hazima Šabanovića i Handžićevog pozitivističkog pristupa, Ljubović i Grozdanić su postavili cilj da predstave samo ona djela i autore čiji je identitet bilo moguće utvrditi, ali i da se putem sistematskog proučavanja i predstavljanja strukture pojedinih djela daju njihovi vrijednosni sudovi i ocjene o pojedinim autorima i djelima. Poređenje Handžićeve knjige i *Prozne književnosti...* svjedoči o ogromnom napretku bosansko-hercegovačke orijentalne filologije i naporu autorâ da, koristeći se savremenim metodama i dosljedno navodeći izvore, napišu ovo djelo.

Za prijevod *Prozne književnosti...* na arapski jezik zaslužan je Džemaluddin Sejjid Muhammed (Ġamāl al-Dīn Sayyid Muḥammad). Treba istaći da je prevodilac doktorirao u oblasti srpsko-hrvatskog jezika na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Džemaluddin Sejjid Muhammed se okušao i u prevođenju na arapski više knjiga sa područja bivše Jugoslavije, ali i u pisanju samostalnih djela. Sam prevodilac je ovo djelo predstavio riječima: "Ova knjiga istupa sa istraživanjem jedinstvenog fenomena, a to je postojanje prozних djela u Bosni i Hercegovini koja su pisana na orijentalnim jezicima; tj. arapskom, perzijskom i turskom je-

ziku, uz napomenu da u ovim djelima arapski jezik ima najviše učešća. Ovaj fenomen je podstakao brojne bosanske i evropske istraživače da ulože napor kako bi otkrili ova djela, temeljito ih razmotrili i precizno istražili motive za njihov nastanak, te utjecaj koji su ostavila i domete koje su postigla. Knjiga nam predstavlja rezultate istraživanja koje su obavila dvojica kompetentnih istraživača orijentalnih studija, Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić, ponudivši detaljan pregled sadržaja ovih djela iz Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima. Knjiga je podijeljena na dva zasebna dijela radi lakšeg istraživanja, proučavanja i izvođenja zaključaka, dok su im zajednički uvod, sažetak, izvori i literatura." (prev. V. M.)

Budući da je sadržaj *Prozne književnosti...* poznat široj naučnoj javnosti, u ovom prikazu ćemo se zadržati na *Predgovoru* i *Uvodu*.

Prevodilac u opširnom *Predgovoru* (11-24) arapskom čitaocu daje presjek najvažnijih događaja iz povijesti Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću, govori o razvoju gradova, osnivanju škola, te o velikoj ulozi vakufa u izgradnji i održavanju medresa. Džemaluddin Sejjid kao prirodan slijed vidi i odlazak Bošnjaka na visoke obrazovne institucije Carstva, a nakon završenog školovanja uslijedio bi njihov naučni angažman.

U predgovoru je opisan i trnovit put koji je prošla knjiga *Prozna književnost...* od početka istraživanja do samog objavljivanja i, najzad, prevođenja na arapski jezik. Rukopis ove knjige je izgorio kada je zapaljen Orijentalni institut, a štampana je na

osnovu otiska na kojem su vršene korekture za nesuđeno izdanje u sarajevskoj izdavačkoj kući "Svjetlost". Objavljena je u zadnjim danima rata, kada su se istraživači suočavali sa različitim problemima. Sam prevodilac na kraju priznaje: "S obzirom na sve izložene probleme, nekako sam se približio ovoj knjizi, a tebe, dragi čitaocē, pozivam da shvatiš mnogobrojne činjenice o proznom stvaralaštvu BiH na orijentalnim jezicima, da temeljito proučiš okolnosti koje su doprinijele nastanku ovog stvaralaštva, okruženje u kojem su rasli autori ovih djela, obrazovni sistem Osmanskog carstva, čiji dio je bila i Bosna i Hercegovina. Sve su to važni elementi koji su pomogli i doprinijeli nastanku stvaralaštva BiH u ovom obliku. Sigurno je da se ovo stvaralaštvo nije pojavilo iz ničega. To nije raslinje bez korijena i oslonca, nego su to biljke koje su nicale i bile zalijevane u zemlji natopljenoj islamskim i orijentalnim utjecajima tog vremena". (prev. V. M.)

Nakon prevodiočevog predgovora slijedi *Uvod* Amira Ljubovića, iz kojeg će čitaoci ovog djela na arapskom jeziku moći saznati nešto više o klasifikaciji nauka kod muslimana, počevši od Al-Farabija (al-Fārābī) preko Ibn Sina-a (Ibn Sīnā) i Ibn Halduna (Ibn Ḥaldūn) do osmanskog enciklopediste Tašköprüzadea. Uvod je opremljen jednom preglednom tabelom u kojoj su dati podaci o vrstama djela koja su Bošnjaci pisali iz različitih naučnih disciplina. Na osnovu tabele čitaoci mogu zaključiti da u proznom stvaralaštvu Bošnjaka na orijentalnim jezicima dominiraju teološko-pravne discipline, te da one zajedno s

jezičkim disciplinama čine oko 50% ukupnog stvaralaštva. Međutim, značajan dio bošnjačke baštine pripada i djelima iz logike kao opće propedeutike. Ovim prijevodom orijentalni filolozi ogromnog arapskog područja će biti u mogućnosti komparativno i kontrastivno proučavati djela koja su pisali Bošnjaci sa djelima nastalim u okrilju njihovih naroda i država u vremenskom periodu od XV do XIX stoljeća. Bilo bi zanimljivo saznati da li su, primjerice, Egipćani ili Albanci u XVI stoljeću bili zainteresovani za logiku ili je, pak, to fenomen Bošnjaka. Ljubitelji lijepe književnosti će, pored Ahmeda Sudija (ʿAḥmad Sūdī) i Fevzija Mostarca (Fawzī al-Mostārī), saznati i za autore poput Muhameda Nerkesija (Muḥammad Narkasī), Ibrahima Zikrija (ʿIbrāhīm Dikrī) i Alija Džabića (ʿAlī Ğābitš).

Kroz arapski prijevod *Prozne književnosti...* čitaoci će saznati za autore koji su prije nekoliko stoljeća, ravnopravno sa pripadnicima drugih naroda Osmanskog carstva, nakon školovanja na najvišim obrazovnim institucijama pisali na sva tri orijentalna jezika te tako davali svoj doprinos ne samo u obrazovanom i pravosudnom sistemu, nego i u umjetnosti, ali i u upravljanju samom državom.

Uvjereni smo da će ovo vrijedno djelo ispričati jednu ljepšu priču o Bosni kao zemlji darovitih ljudi, ali i posvjedočiti o bosanskom višestoljetnom identitetu.

Kako je knjiga na bosanskom jeziku pisana veoma jasno, naučnim stilom, a prijevod na arapski jezik je radio istaknuti prevodilac sa bosanskog na arapski jezik, ona može poslužiti studentima viših godina studija orijentalne

filologije kao odlična vježba za prevođenje, ali i istovremeno stjecanje znanja iz baštine Bošnjaka na orijentalnim jezicima. Možda se upravo neki od njih odluče da u budućnosti prevode sa jednog od orijentalnih na bosanski jezik djela znamenitih nam prethodnika.

Velida Mataradžija

Mustansir Mir, *IKBAL – VELIKAN ISLAMSKE CIVILIZACIJE*. Prijevod s engleskog: Dženita Karić, Tugra, Sarajevo, 2008., 211 str.

Muhammed Ikbal je zasigurno jedan od najvećih islamskih mislilaca, teologa, pjesnika modernoga doba, ali i povijesti islamske misli uopće. Često nazivan “Geteom muslimanskog Istoka”, Muhammed Ikbal jeste jedna kompleksna ličnost u kojoj se isprepliću tradicije drevnoga Istoka i savremenoga Zapada, islamski mističizam i engleska književnost te evropska politička misao.

Rođen je 1877. godine u Sialkotu u porodici brahmanskih korijena, što će predstavljati jedan od čistih motiva njegove poezije u kojoj oplakuje patnje ljudi “prelijepa kašmirske doline”. Često su se u njegovom domu održavala sijela na kojima su se recitovala najveća djela sufijskog karaktera, tako da je Ikbal već kao dijete stjecao prva znanja o mističkim učnjima. U rodnom gradu školovao se na Scotch Mission Collegeu, a sa 18 godina preselio se u Lahore gdje je

diplomirao na Government Collegeu. Tu je Ikbal bio naročito izložen tradicijama istočnih i zapadnih učenja. Posebno za njegova boravka u Lahoreu dolaze do izražaja njegov smisao za pisanje poezije i izuzetna nadarenost. Kako sam ističe, njegova poezija nije ništa drugo do razjašnjenje kur’anske poruke. Odlaskom u Evropu na doktorske studije Ikbal se na potpuno novi način upoznaje s evropskom baštinom i naučnom i političkom misli, te se kritički osvrće na sekularizam i upozorava muslimane na slijepo oponašanje Zapada. Doktorirao je u novembru 1907. godine na Univerzitetu u Münchenu, a njegova doktorska disertacija pod naslovom *Razvoj metafizike u Perziji* objavljena je 1908. godine. Cjelokupno Ikbalovo stvaralaštvo podijeljeno je na: djela napisana na urdu jeziku (djela proznog i poetskog karaktera), djela na perzijskom jeziku (poezija) i djela na engleskom jeziku (proza).

Djelo *Ikbal – velikan islamske civilizacije* je kratka studija o Ikbalovom životu i djelu. Knjiga, kao što i sam autor naglašava, “od čitaoca ne zahtijeva nikakvo prethodno poznavanje njegovih djela” a razmatra Ikbalovo prozno i pjesničko stvaralaštvo. Nakon Predgovora i Popisa Ikbalovih djela slijedi prvo poglavlje pod nazivom *Život, ličnost i djela* a predstavlja Ikbalovu biografiju oslanjajući se na djelo *Zindah-rud (Žuboreći potok)*, čiji je autor njegov sin Džavid Ikbal. U ovom su poglavlju uočljive različite faze Ikbalova intelektualnog razvoja. Dva završna dijela ovog poglavlja zabilješke su o Ikbalovoj ličnosti.

U drugom poglavlju *Glavne teme Ikbalove poezije* dat je spisak najznačajnijih imena svjetske povijesti koje Ikbal spominje u svojoj poeziji. Riječ je o doista širokom spektru imena, među kojima su i jedan od najvećih arapskih pjesnika klasične epohe, pjesnik-filozof Abū al-‘Alā’ al-Ma‘arrī, Ġalāl al-Dīn Rūmī, William Shakespeare, Napoléon Bonaparte, Karl Marx, Goethe i mnogi drugi, što ukazuje na nevjerovatan spoj istočnog i zapadnog kulturnog miljea.

Treće poglavlje *Pjesnička umjetnost* je analiza nekih aspekata Ikbalove pjesničke umjetnosti, njegovog stila, pjesničkih slika, narativnih i dramatskih elemenata i slojeva značenja. Svoje prve pjesme Ikbal je napisao na urdu jeziku, koristeći pri tome formu *urdu gazela*, inače pogodnog za pisanje o konvencionalnim temama poput ljubavi, patnje za voljenom osobom i sl. Svoje kasnije stihove Ikbal je napisao na perzijskom jeziku, a posebno se u tom segmentu njegova poetskoga stvaralaštva jasno očituje utjecaj perzijskih klasika: Rumija, Sa’dija i Hafiza. Forma koja postaje glavni medij Ikbalova izražavanja na perzijskom jeziku postaje *nazm* ili pripovjedni stih.

U četvrtom poglavlju pod nazivom *Filozofsko mišljenje* autor vrši usporedbu dvaju Ikbalovih filozofskih djela u prozi uz poseban osvrt na drugo djelo. Naime, radi se o djelima *Razvoj metafizike u Perziji* i *Obnova vjerske misli u islamu*, u kojima je Ikbal pokazao izvanrednu sposobnost uspoređivanja istočnih i zapadnih mislilaca. *Razvoj metafizike u Perziji* je Ikbalova doktorska disertacija posvećena njegovom profesoru, čuvenom

T.W. Arnoldu i to je jedina historijsko-filozofska studija Muhammeda Ikbala. Važno je istaći da su oba ova djela prevedena i objavljena na bosanskom jeziku. Ikbal u svojoj reformi islamske misli odaje dužno poštovanje i islamskoj filozofskoj tradiciji i modernim dostignućima.

Petopoglavljenosinaziv *Društveno i političko mišljenje* i predstavlja neka Ikbalova razmatranja pojedinca i društva, promišljanja o uzrocima nazadovanja muslimanskih društava, stav naspram nacionalizma i neka viđenja indijske političke scene. Kada govori o nazadovanju muslimanskih zajednica, Ikbal ukazuje na pogreške muslimanskih vođa, masa i institucija i, ističući važnost islamskih ideala, kritikuje muslimanske zajednice kojima nedostaje takav ideal. “Jedan vjerski nazor mora uzeti u obzir praktičnu stvarnost života i prilagoditi se njoj.” Ono što Ikbala čini posebnim u odnosu na druge muslimanske teologe jeste to što glavni akcenat stavlja na islam kao proživljenu stvarnost. Za Ikbala je karakterističan cjelovit, sveobuhvatan pristup stvarima pa tako u analizi društva veliku važnost pridaje kako društveno-ekonomskim činionicima, tako i vjerskim idealima i etici. Rješavanje problema društva na taj način iziskuje i sagledavanje i rješavanje ne samo problema društvene i ekonomske nego i etičke prirode.

Posljednje poglavlje *Ikbalovo naslijeđe* razmatra recepciju Ikbalove poezije i filozofske misli općenito u djelima savremenih mislilaca. Naime, Ikbalova djela ne nailaze uvijek na dobru prihvaćenost. Razlog tome leži u činjenici da je njegova poezija teško shvatljiva prosječnom čitaocu,

kome je urdu ili perzijski maternji jezik, odnosno Ikbalova poezija ima višeslojnost značenja. Njegov je jezik, kao što sam autor naglašava "duboki rudnik značenja", tako da je tek pri detaljnom iščitavanju i analizi njegovih stihova moguće proniknuti u pravi smisao Ikbalova pjesničkoga stvaralaštva. Ipak, u Pakistanu je uvriježeno mišljenje da recitiranje Ikbalovih stihova u raspravi znači biti superiorniji nad svojim sagovornikom, pobijediti u diskusiji. Slična je situacija u Iranu, Indiji, Turskoj i Indoneziji, međutim ako govorimo o prihvaćenosti Ikbalova djela među Arapima, treba reći da je Ikbal ostao skoro pa nepoznat, malo je njegovih djela prevedeno na arapski, a neka su od njih strogo zabranjena u Saudijskoj Arabiji. Začuduje činjenica da je utjecaj Ikbalova djela u velikoj mjeri zanemariv u savremenim kulturnim i društvenim odnosima u islamskom svijetu. Ne samo da ne postoji preispitivanje Ikbalovih stavova i mišljenja, već su jako rijetke i ozbiljne kritičke studije koje afirmativno govore o njegovom djelu. Neke Ikbalove ideje sasvim sigurno zaslužuju ozbiljnu kritiku i smještanje u savremeni kontekst (kao npr. pitanje obrazovanja žena). U svakom slučaju, odnos islamskog svijeta prema Ikbalu ozbiljno pokazuje stanje stagnacije u kojem se taj svijet nalazi.

Cilj ove knjige nije opširno upoznavanje s Ikbalovim životom i djelom, ona ima za cilj uputiti čitaoca u jedan do sada skoro neistražen svijet, podstaknuti na proučavanje tako velike i kompleksne ličnosti kao što je bio Muhammed Ikbal, te proniknuti u smisao njegovih stihova, njegove fi-

lozofske, društvene i političke misli, pružajući smjernice svim budućim istraživačima u sagledavanju islama na sveobuhvatan, cjelovit način i otvarajući mogućnost reinterpretacije islamskog učenja i tradicije. Nadamo se da će ova knjiga naići na interes kulturne i naučne javnosti i da će u skorije vrijeme svjetlo dana ugledati još neki prijevod djela iz Ikbalova bogatog stvaralačkog opusa.

Madžida Mašić

Adonis, *SUFISM AND SURREALISM*. Translated from the Arabic by Judith Cumberbatch, Saqi, London 2005, 243 pp.

Godine 2005. objavljena je studija *Sufism and Surrealism* arapskog kritičara Adonisa (njegovo pravo ime je 'Alī 'Ahmad Sa'īd 'Asbar) u izdanju izdavačke kuće "Saqi" u Londonu. Knjigu je sa arapskog jezika prevela Judith Cumberbatch, a naslov originala glasi *al-Sūfiyya wa al-suryāliyya*. Objavljivanjem ovog djela, Adonis je potvrdio svoj status vjerovatno najznačajnijeg savremenog arapskog književnog kritičara (pored toga što je i plodan pjesnik te osnivač nekoliko bitnih književnih časopisa, kao što su *Ši'r* te *Mawāqif*). Izdavačka kuća "Saqi" također je objavila Adonisovo djelo *Introduction to Arab Poetics* (2000).

Autor već u samom naslovu spaja dva naizgled oprečna koncepta sufizma i nadrealizma (treba napomenuti

da je sam Adonis pjesnik nadrealizma i njegov najznačajniji promotor u arapskom svijetu). Višestruka je kontrarnost ovih pojmova: sufizam se uvijek određuje religijskim kontekstom, dok je nadrealizam proklamirano ateistički pokret; ova dva fenomena dolaze iz potpuno različitih prostornih i vremenskih odrednica: sufijska učenja se silsilama protežu do poslanika Muhammeda i prvih halifa, a nadrealistički nauk svoje korijene traži u evropskim autorima moderne ere, s tim što se uz odrednicu nadrealizam najčešće veže ime André Bretona; sufizmu su bitna sva čula, dok nadrealizam prezrivo odbacuje auditivno nauštrb vizuelnog. Ne odbacivši ovakva tumačenja spomenutih pojmova, Adonis u svojoj studiji ipak nastoji pronaći uistinu velika područja podudarnosti ova dva fenomena.

Knjiga je formalno podijeljena na uvod, dva glavna dijela i dodatak u vidu izabranih odlomaka iz ključnih nadrealističkih umjetničkih i kritičkih djela. Prvi dio nosi naslov *Sufism and surrealism* (Sufizam i nadrealizam) sa poglavljima *Knowledge* (Znanje), *Imagination* (Imaginacija), *Love* (Ljubav), *Writing* (Pisanje), *The aesthetic dimension* (Estetska dimenzija), *The harmonious difference* (Harmonična razlika). Drugi dio nosi naslov koji je samo naizgled paradoksalan: *The visible invisible* (Vidljivo nevidljivo), a ovo poglavlje prate studije *The writings of al-Niffāri or the poetic of thought* (al-Niffārijeva djela ili poetika misli), *Vision and image* (Vizija i slika), *The naked eye and the eye of the heart* (Ogoljeno oko i oko srca), *Creativity and form*

(Kreativnost i forma) te *Rimbaud, orientalist, sufi* (Rembo, orijentalista, sufija). Teme koje dominiraju ovom studijom jesu: pitanje jezika kao medija koji spaja život i pisanje, odnos teorije i prakse, vidljivog i nevidljivog, otkrivanja i skrivanja, pobuna, kretanje, san.

Od svih pobrojanih tema, pitanje jezika je najbitnije, jer stoji u suodnosu sa svime ostalim. Jezik je vrsta pobune, i za nadrealiste i za sufije. Nadrealisti su nastojali razbiti okovanost ustaljenim načinima razmišljanja, izmišljajući nove odnose među riječima, spajajući suprotnosti, vršeći svojevrsnu dekonstrukciju jezika a samim time i stvarnosti koja ih okružuje. Svojim stavom *épater le bourgeois* (zaprepastiti buržuja) prkosili su svim oblicima kartezijskih podjela na duh i tijelo, misao i osjećaje, teoriju i praksu. Naravno, kontekst u kojem se nadrealizam kao pokret pojavljuje potpuno se razlikuje od konteksta kojem se sufizam svojom nutrinom odupire; pa ipak, zajedničko im je suprotstavljanje krutom ograničavanju u ustaljene norme jezika, ponašanja, djelovanja. Iz pobune se ulazi u stanje rastrgnutosti između potrage za Apsolutom i želje da se djeluje u konkretnom. Već smo spomenuli kako je nadrealistički pokret proklamiran ateistički, pa se stoga s pravom postavlja pitanje: otkuda traganje za Apsolutom? Adonis pokušava prevazići ovu aporiju tvrdeći da Bog, u tradicionalnom značenju te riječi, ne postoji ni u nadrealizmu, ni u sufizmu. Bog se, kaže Adonis, u sufizmu ne pojavljuje samo kao jedan, već kao mnoštvo. Konačni cilj sufije jeste sjediniti se sa nevidljivim apso-

lutom – a nadrealizam teži ka istome. Apsolut za nadrealistu može biti drugačiji (misao, razum, materija), no ono što ga povezuje sa sufijom jeste put koji vodi ka utapanju u apsolut. Izvor je isti, ali manifestacija je različita.

U pitanju jezika zrcali se i odnos između skrivenog i javnog; potisnutog i svjesnog; blizine i daljine; odsutnog i prisutnog. Ove binarne opozicije u sufizmu i nadrealizmu nisu dijametralno suprotstavljene (suprotnosti ovdje djeluju po principu spojenih posuda); one se radije nadaju kao korespondencija između ograničene forme i bezgraničnog značenja. Tu dolazi do pojave koju bismo mogli nazvati borhesovskom igrom sa ogledalima u kojoj se u mikrokosmosu nazire makrokosmos i obratno. Svaka vizija je istinita, a do nje dolazimo onda kada nismo sputani čulima. U vidu kraćih potpoglavlja (koja se nalaze unutar većih cjelina) Adonis komparira sufizam i nadrealizam, ali pri tome ne izjednačava ove dvije stvarnosti, već čitatelja navodi na suptilno prepoznavanje sličnosti putem naizgled indirektnih osvrta na određene karakteristike ova dva fenomena.

Kada govori o formi i značenju, odnosno viziji i slici (*image*), Adonis se osvrće i na pitanje samog figurativnog slikarstva u islamu te umjetnosti u islamu uopće. Umjesto plošnog iskazivanja stereotipnih predodžbi o islamskoj umjetnosti (kojima obiluje savremena literatura), Adonis ističe kako apstrakcija, umjesto da zarobljava svijet, zapravo taj isti svijet lišava okova zadatog. Ogorčenu borbu protiv naturalističkog prikazivanja (koja se pripisuje islamskoj umjetno-

sti) možemo usporediti sa nadrealističkim protestom protiv deskripcije. Nadrealizam, kao i sufizam, odbacuje dominaciju pojavnog nad skrivenim/nesvjesnim. Na ovaj način, apstrakcija kao takva pruža veće mogućnosti za kreativno djelovanje od kretanja u omeđenom prostoru postojećeg – a sve to opet kroz vizuru jezika, jer kaže jedan nadrealistički iskaz: *razbijanje svijeta manifestnog može se postići samo razbijanjem njegovog ustaljenog jezika.*

Adonisovo isticanje sufijskog i nadrealističkog razbijanja i prevladavanja manifestnog upućuje i na njegov odnos prema konkretnim problemima u savremenoj arapskoj književnosti. U tom kontekstu, Adonis snažno zagovara promjenu i konačno prevladavanje *taqlīda*, budući da insistiranje na okoštanim formama ne prati tokove misli, koja je uvijek budna i promjenjiva. Ovakvo stanje se ne odražava isključivo u umjetnosti, već ukazuje i na širi kulturni i društveni problem arapskog svijeta danas – otuda Adoniseve česte opaske o (ne)otvorenosti ka Drugome koja uzrokuje i pogrešnu sliku o sopstvenom identitetu (na ovom mjestu možemo primijetiti kako je problem identiteta ključna tema savremene arapske književnosti i time predstavlja plodno tlo za buduća istraživanja). Problem (umjetničkog) identiteta je i njegovo samoodređenje pripadničtvom arapskoj nacionalnosti/rasi (što umnogome podsjeća na determinističke odrednice Hippolyta Tainea: rasa, sredina i moment) koje, prema Adonisu, utječu na dinamiku književne produkcije te na daljnje pojednostavljivanje identiteta koji bi za-

pravo trebao biti u stalnoj pokretljivosti. Pitanje identiteta opsesivna je tema i sufizma i nadrealizma: dok sufizam donosi doktrinu *al-insān al-kāmil*, univerzalnog ili savršenog čovjeka, nadrealistički cilj je, zadivljujuće slično, napraviti potpunog čovjeka, koji prevazilazi granice djelovanja i sna. Zaključak koji se nameće jeste taj da je bitno nastojanje ili put ka postizanju savršenog identiteta, stalna fluidnost, nestalnost i odbijanje zatvorenih kategorija, ma koliko da im se pridaje značaj u određenoj zajednici.

Sufizam i nadrealizam svjedoče o čovjekovoj potrebi da prevlada stvarnost koja je usredotočena samo na pojavno i materijalno. U tom kontekstu i ova izvrsna Adonisovala studija mogla bi se promatrati kao odraz želje da se pređu granice klišeiziranog i učmalog, ali i kao odraz težnje za sintezom iskustava Istoka i Zapada. U skladu sa saobražavanjem binarnih pojmova, Adonisovala studija naposljetku svjedoči o tome da su ovakva iskustva univerzalna, ali su izražena u različitom vremenu i prostoru/kulturi.

Dženita Karić

Amir Ljubović, *THE WORKS IN LOGIC BY BOSNIAC AUTHORS IN ARABIC*, Brill, Leiden and Boston, 2008, 252 pp.

Ugledna izdavačka kuća Brill iz Leidena, koja postoji više od tristo dvadeset godina i važi za jednu

od najreferentnijih izdavačkih kuća u svijetu, objavila je u 2008. godini knjigu Amira Ljubovića posvećenu logičkim djelima bošnjačkih autora koji su pisali na arapskom jeziku. Ljubovićevala knjiga *The Works in Logic by Bosniac Authors in Arabic* objavljena je u okviru biblioteke koja je posvećena djelima iz islamske filozofije, teologije i znanosti. Ovdje treba spomenuti da je riječ o prerađenom i dopunjenom prijevodu djela *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku* objavljenog 1996. godine u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu.

Skoro pola milenija – kako naglašava Ljubović – bošnjački naučnici bavili su se filozofijom, odnosno logikom kakvu poznaje arapsko-islamska duhovna i kulturna tradicija. Logika nije bila samo predmetom koji se izučavao u okviru nastavnih programa u bosanskim medresama za vrijeme osmanlijske vladavine – nemali broj bošnjačkih ljudi od nauke ogledao se i u pisanju djelâ iz oblasti logike. Ta djela nastajala su u periodu od 16. do 19. stoljeća i bila su pisana na arapskom jeziku.

Autor je obradio autentičnu rukopisnu građu koja prethodno nije bila predmetom istraživanja, oslanjajući se pritom na druge izvore i opću i specijalističku literaturu. Pred njim su stajali nimalo jednostavni zadaci kao što su provjeravanje, analiziranje i sistematiziranje opsežne rukopisne građe te iščitavanje tekstova i analiziranje stavova i mišljenja koja su autori iznosili o vrlo kompliciranim pitanjima iz oblasti logike. Nastojeći da predstavi logičku problematiku u djelima bošnjačkih autora u širem

kontekstu, Ljubović se odlučio rasvijetliti njen razvojno-historijski aspekt krećući se unatrag od tekstova bošnjačkih autora, preko posrednih i neposrednih izvora do krajnjeg ishodišta, tj. do djela arapskih klasika, a odatle preko peripatetičara i stoika do “prvog učitelja” – Aristotela. S druge strane, vršio je i kompariranje sadržaja djela iz logike koja su pisali bošnjački autori sa sadržajem djela iz logike koja su nastala u nešto ranijem ili istom periodu na Zapadu.

U prvom poglavlju koje nosi naslov *Development of Arabic Logic by the 16th Century* (pp. 9-25) predstavljene su glavni tokovi, pravci i autori iz oblasti arapske logike od vremena njenog konstituiranja pa do pojave prvih bošnjačkih autora koji su se njome bavili. Prvu fazu arapske logike karakterizira prevodilačka aktivnost, a pojava prvih prijevođa Aristotelovih spisa i Porfirijeve *Isagoge* na arapski jezik smješta se obično u prvu polovinu 9. stoljeća. Glavnu ulogu u tim ranim prevodilačkim poduhvatima imali su ne-arapi koji su prevodili sa grčkog i sirjanskog, a među njima se naročito isticao čuveni Hunejn Ibn Ishak. Prevodioci su stvorili uslove za rađanje arapskih logičara. Prvim među njima smatra se al-Kindī (u. 873) iza kojega nije sačuvano nijedno djelo sa čisto logičkom problematikom. Uslijedila su velika imena arapsko-islamske kulture, enciklopedisti koji su se pored drugih znanosti ogledali i u logici: al-Fārābī (u. 950), Ibn Sīnā (u. 1073), Ibn Rušd (u. 1198), al-Rāzī (u. 1283) i drugi. Ljubović naglašava da se logika u vremenu prije nego je Bosna potpala po osmanlijsku vlast

našla pritiješnjenom između ortodoksnе teologije i narastajućeg misticizma i agnosticizma. Međutim, ona je uspјela sačuvati mјesto samostalnog obrazovnog predmeta, što je za njenu budućnost bilo od velike važnosti.

U drugom poglavlju *Bosniac Authors and Their Works* (pp. 25-54) Ljubović je predstavio bošnjačke autore koji su se bavili arapskom logikom: o svakom od njih iznio je biografske podatke i predstavio sadržaj njihovih djela. Riječ je o autorima koji su napisali vlastita djela iz oblasti logike ili komentare djela drugih autora: Hasan Kafija Pruščak (u. 1615), Muhamed sin Muse Allamek (u. 1636), Mustafa Ejubović – Šejh Jujo (u. 1707), Muhamed Čajničanin (u. 1792). Ljubović je, pored ove četverice autora za koje postoje pouzdani biografski podaci, zahvaljujući istraživanjima rukopisnih zbirki, otkrio i izvjestan broj učitelja logike i prepisivača djela iz ove oblasti, za koje se može pretpostaviti da su Bošnjaci. Međutim, izdvojio je samo trojicu uz čije ime se spominje odrednica koja nedvosmisleno ukazuje na njihovo porijeklo: Ibrahim sin Ramadana Bošnjak, Fadil Užičanin i Muhamed sin Jusufa Bošnjak.

Treće i najobimnije poglavlje *Characteristics of Works in the Field of Logic – Issues in the Field of Logic* (pp. 57-135) posvećeno je karakteristikama spisa iz logike. I pored toga što su djela iz logike koja su napisali bošnjački autori bila različita u pogledu pristupa, može se – kako pokazuje Ljubović – vidjeti jedinstvena struktura tih djela, a koja opet proističe iz koncepcije logike kakva je zasnovana u aristotelizmu. Sva djela sadrže uvode iz kojih

se mogu razaznati predmet, metod i zadaća logike. Nadalje, okosnicu svih djela čini učenje o *pojmovima, sudu i zaključivanju*.

Problem i izučavanje *pojma* veoma je široko postavljen u logičkim djelima, tako da zadiru i u polje lingvistike, psihologije i metafizike. Slijedeći aristotelijansku tradiciju, po kojoj se analiza mišljenja može izvesti samo kroz analizu jezika, autori koji su se bavili arapskom logikom posvetili su naročitu pažnju učenju o *pojmu*. Kod svih bošnjačkih autora na početku djela nalazi se tzv. "rasprava o riječima". Radi se o poglavlju u kojem se izlaže *teorija o značenju* i u okviru koje se značenje različito klasificira s obzirom na različite modalitete odnosa između *označitelja i označenog*. U okviru takvih rasprava tretiraju se i mnoga druga pitanja vezana za *teoriju značenja* kao što su odnos *doslovnog i prenesenog značenja*, podjela *pojмова* na *pojedinačne i opće* i dr. U okviru učenja o *pojmovima* neizostavno se sreću i pitanja *definicije i deskripcije*, koja su imala važnu ulogu, posmatrano u kontekstu klasičnih islamskih znanosti općenito.

Teorija *suda* u arapskoj logici veoma je razuđena, a najjednostavnije kazano *sud* je iskaz koji mora imati istinosnu vrijednost, odnosno njime se mora nešto tvrditi ili poricati. Sudovi se dijele s obzirom na *relaciju, kvalitet i kvantitet*, a dijele se i u pogledu *modaliteta*. Sve ove podjele uključuju potpodjele. Tu su i pitanja koja se tiču odnosa među sudovima a koja se posmatraju kao *opozicija, konverzija, kontradiktornost, kontrarnost, subkontrarnost, sublateralarnost* itd.

Problem *zaključivanja* zauzima veoma značajno mjesto u djelima svih logičara i to zahvaljujući činjenici da je krajnji cilj logike izvođenje zaključka putem spajanja sudova. *Silogizam* se u skoro cijeloj tradicionalnoj logici smatrao jedinim valjanom načinom zaključivanja, pa je odatle i najviše prostora u dijelu posvećenom *zaključivanju* bilo davano upravo *silogizmu*. Učenje o *silogizmu* uključuje minuciozna razmatranja o *premisama, figurama, modusima, vrstama silogizama* itd. U okviru *zaključivanja* obrađuju se i *indukcija i analogija*, a rasprave iz logike po pravilu završavaju poglavljem posvećenim *argumentaciji*, odnosno izvođenju *dokaznog postupka* i klasifikaciji *premisa* na kojima se zasniva sigurnost postupka.

U djelima bošnjačkih autora upotrebu logičke terminologije prati stabilnost i konsekventnost. Pada u oči da su oni pri izlaganju materije značajki koristili veoma razuđenu i preciznu terminologiju koja uključuje kako izvorne grčke termine koji su arabizirani, tako i one izvorno arapske koji su u značajnoj mjeri brojniji.

Utemeljitelji arapske logike prihvatili su od Aristotela osnovne postavke njegovog logičkog sistema u predmetno-sadržajnom smislu, stoga se logika u djelima autora koji su pisali na arapskom jeziku, a u koje spadaju i bošnjački autori, može u širem smislu posmatrati kao posthelenističko razdoblje logike.

Mada je recepcija rukopisnih djela iz logike koja su napisali bošnjački autori bila ograničena, ne treba gubiti iz vida da se radi o veoma važnom naučnom i kulturnom dometu, ako

se ima u vidu da je riječ o materiji koja je pisana na stranom jeziku i koja je izložena uz korištenje naročito komplicirane terminologije. Ljubović nalazi da su ova djela bila najčešće u formi udžbenika, kompendijuma, različitih preradbi i komentara. Logička misao kakvu srećemo u rukopisima bošnjačkih autora – zaključuje Ljubović – odražava nastojanje da se logici u bilo kakvoj klasifikaciji znanosti obezbijedi prostor, odnosno da ju se posmatra kao pretpostavku za svako mišljenje uopće i podlogu za izgradnju znanstvene metode saznanja koje će biti sigurno i neoborivo. Ovakav cilj stajao je naspram narastajućeg gnoseološkog misticizma, nihilizma i relativizma, koji su bili aktuelni u vrijeme nastajanja tih logičkih djela. Kao posebno uspješna djela bošnjačkih logičara Ljubović izdvaja Pruščakovo udžbeničko djelo *Kafjin kompendijum iz logike*, zatim Ejubovićeve djela *Komentar "Isagoge"* i *Novi komentar "Sunčanog traktata"*.

Posebnu pažnju privlači poglavlje *Comparison: Bosniac Logicians and Logicians of Western Europe* (pp. 143-169) u okviru kojega Ljubović razmatra pitanje kako se u našim krajevima aristotelijanska logička tradicija susrela u dva svoja oblika, odnosno dva paralelna toka: jednom, stvaranom na arapskom jeziku i u krugu arapsko-islamske duhovne i kulturne tradicije i drugom, pisanom na latinskom i u krugu zapadnoevropske filozofske tradicije. Za ilustraciju uzima djela dvojice Hrvata – latinista: Andrije Kačića Miošića (u. 1760) i Filipa Laštrića (u. 1783) iz Očevlja kod Breze. Interesantno je da su kon-

strukcija djela, raspored materije i pitanja kojima se djela bave veoma slični, a mjestimice i identični.

U posljednjem poglavlju *Logic in the Classical System of Islamic Sciences* (pp. 169-193) govori se o snažnom prisustvu logike u klasičnom sistemu islamskih znanosti, odnosno o utjecaju koji je logika izvršila na te znanosti i utjecaju klasičnih islamskih znanosti na logiku.

Na kraju knjige nalazi se *Glossary of Logical Terminology* (pp. 203-217) u koji su uvršteni samo oni arapski logički termini koji se sreću u djelima bošnjačkih autora, poredani po etimološko-semantičkom principu. Slijedi popis izvora i literature *Sources and Literature* (pp. 217-229), *Index of Personal Names* (pp. 229-237) i indeksi logičkih termina na engleskom *Index of English Logical Terms* (pp. 237-247) i arapskom jeziku *Index of Arabic Logical Terms* (pp. 247-252).

Preko hiljadu stranica autentične rukopisne građe iz oblasti logike što su je na arapskom jeziku napisali bošnjački autori bilo je predmetom Ljubovićeve interesovanja. Ti se rukopisi nalaze pohranjeni u bibliotekama i arhivima diljem svijeta: Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Orijentalnom institutu u Sarajevu (nažalost, većina rukopisa iz ove zbirke izgorjela je u srpskom granatiranju Sarajeva 1992. godine), Arhivu Hercegovine u Mostaru, različitim bibliotekama u Istanbulu, Orijentalnoj zbirci HAZU u Zagrebu, Narodnoj i univerzitet-skoj biblioteci "Kliment Ohridski" u Skoplju, Bibliothèque d'Alger u Alžiru, Cambridge University Library u Kembridžu i drugim bibliotekama.

Ovo, uz sve naprijed izneseno, možda najbolje govori o težini zadatka sa kojim se Ljubović nosio prilikom pisanja ovoga djela, ali istovremeno, ili prije toga, govori i o dragocjenosti rezultata do kojih je došao i o samom značaju djela.

Pojava djela kakvo je Ljubovićevu *The Works in Logic by Bosniac Authors in Arabic* ima posebnu vrijednost i zbog toga što je preko teksta na engleskom jeziku bošnjačkoj kulturnoj baštini stvaranoj na orijentalnim jezicima otvoren prostor za značajniji izlazak na svjetsku scenu, a onda i prilika za dalja valoriziranja i proučavanja.

Munir Mujić

THE CAMBRIDGE HISTORY OF TURKEY: THE LATER OTTOMAN EMPIRE, 1603-1839, edited by Suraiya Faroqhi, Cambridge 2006, XXI + 619 pp., sa ilustracijama, fotografijama i kartama.

Renomirana izdavačka kuća Cambridge University Press je pokrenula opsežnu i značajnu ediciju *The Cambridge History of Turkey*, koja se sastoji od četiri toma u kojima se obrađuje historija Osmanske države i nastanak moderne Republike Turske. Pred čitalačkom javnošću prvo se pojavio treći tom *Historije* koji obuhvata historijski period od početka vladavine sultana Ahmeda I (1603) do kraja vladavine sultana Mahmuda II (1839). Urednica ovog toma je

Suraiya Faroqhi, poznata profesorica sa Univerziteta Ludwig Maximilian u Minhenu, koja je ujedno jedan od vodećih autoriteta osmanistike danas u svijetu. Treći tom *Historije* je podijeljen na šest tematskih cjelina koje obuhvataju dvadeset poglavlja savremenih istraživanja o ranom modernom dobu Osmanske države. Na samom početku *Historije* nalaze se, između ostalog, popisi historijskih karata, kratke bilješke o autorima zastupljenih radova te hronologija značajnih događaja.

Na početku prve cjeline, nazvane *Background*, urednica Suraiya Faroqhi je sačinila *Introduction* (pp. 3-17) u kojem daje osvrt na radove koji će uslijediti. U narednom poglavlju, *Ecology of the Ottoman lands* (pp. 18-43), Wolf-Dieter Hütteroth utvrđuje geografske i demografske značajke ogromnog prostora koji obuhvata Osmanska država. Osim fenomena migracija nastalih kao posljedica ratnih dešavanja i upravnih mjera vladajuće klase, Hütteroth u svoja razmatranja uključuje i prirodne fenomene poput epidemije kuge, koji su u najmanju ruku imali posređan utjecaj na ekonomske potencijale Osmanske države.

Na samom početku poglavlja s naslovom *Political and diplomatic developments* (pp. 44-62) Christoph Neumann govori o ponovnom istraživanju i pristupu političkoj historiji Osmanske države u XVII i XVIII stoljeću, aktualizirajući pitanje raširene sintagme "opadanje moći Osmanlija" koja je, prema njegovim riječima, nastala djelomično pod utjecajem djela čuvenog engleskog historičara i pisca Edvarda Gibona *Opadanje i pro-*

past Rimskog carstva iz 1776. godine. Predmet svojih razmatranja autor je podijelio na tri vremenska perioda: prvi period, od 1603. do 1703. god., zapravo je period političke nestabilnosti, izuzevši razdoblje vladavine sultana Murata IV (1623-1640), drugi period počinje od 1703., kada dolazi do svrgavanja sultana Mustafe II (1695-1703) u buni nazvanoj Jedrenska zгода (Edirne Vakası) i traje do 1768. godine, kada dolazi do restrukturiranja vladajuće elite unutar Osmanskog carstva, a treći obuhvata period od 1768., tj. od osmansko-ruskog rata, do 1838. godine, kada Osmansko carstvo gubi status velike sile.

Druga cjelina – *An Empire in transition* – počinje poglavljem *Political culture and the great households* (pp. 65-80) kojeg potpisuje Carter Vaughn Findley. U periodu između 1603. godine, kada sultan Ahmed I dolazi na vlast, pa sve do početka vladavine Ahmeda III 1789. dolazi do značajnijeg slabljenja sultanske moći i disperzije njegova suvereniteta na utjecajne krugove koji su se razvili unutar same palate: harem (sultanova majka, žena, haseki-priježnica), veziri, haremske age, janičarske age, sultanovi zetovi. Ovako uspostavljeni odnosi su, između ostalog, uzrokovali jačanje lokalnih centara moći u odnosu na centralnu vlast u Istanbulu. Kompromisno držanje centra Osmanske države naspram lokalnih vlastodržaca autor opisuje kao “pragmatizam a ne slabost”.

U poglavlju *War and peace* (pp. 81-117) Virginia Aksan na pregledan način izlaže hronološki razvoj događaja, prateći istovremeno dešavanja na vojnom i diplomatskom planu.

Kao logičan nastavak prethodnih poglavlja slijedi *Public finances: the role of the Ottoman centre* (pp. 118-131) autorice Linde Darling koja kroz ovo poglavlje prati stanje državnih finansija u Osmanskom carstvu, s posebnim osvrtom na glavnu stavku budžeta – izdvajanja za vojsku.

S ciljem potpunijeg sagledavanja novonastalih odnosa usljed transformacije Osmanske države, urednica je odabrala treću tematsku cjelinu s naslovom *The centre and the provinces* ne čijem početku je autorsko djelo Dine Rizk Khoury *The Ottoman centre versus provincial power-holders: an analysis of the historiography* (pp. 135-156). Fokusravajući se na položaj arapskih provincija u odnosu na centralnu vlast u Istanbulu, Khoury zaključuje da se taj odnos može posmatrati kao prekomponovanje odnosa na relaciji centar – provincija. Naime, ona govori o procesu u kojem su Osmanlije dopustile mogućnost participacije u vlasti različitim lokalnim moćnicima, a takav aranžman je podrazumijevao obostranu korist.

Na sličnom fonu je i diskusija Fikreta Adanira u poglavlju *Semi-autonomous provincial forces in the Balkans and Anatolia* (pp. 157-185), gdje Adanir iznosi kraću retrospektivu odnosa centralne vlasti naspram lokalnih moćnika, počevši od perioda kada su Osmanlije osvojile ta područja te ih uključile u svoj državno-pravni poredak. Adanir ukazuje na činjenicu da su se slična dešavanja odvijala u evropskom kontekstu, konkretno u Francuskoj u XVII stoljeću, te da je taj fenomen opisan kao transformacija vlasti.

Posljednje poglavlje iz ove cjeline nosi naslov *Semi-autonomous forces in Arab provinces* (pp. 186-206). Govoreći o lokalnim elitama u arapskim provincijama, autor Bruce Masters izdvaja i fokusira diskusiju oko četiri dominirajuća društvena faktora: plemenski, neomemlučki, lokalne velikaše i osmanski vojni faktor. Granice Carstva postavljene u vrijeme sultana Selima I (vl. 1512-1520) i Sulejmana Kanunija (vl. 1520-1566) tokom XVII i XVIII stoljeća su ostale iste, izuzevši područje Iraka gdje je dolazilo do promjena usljed ratova sa Perzijom. Ozbiljna dezintegracija ovih područja, osim Napoleonova pohoda na Egipat 1798. godine, počinje tek u XIX stoljeću.

Social, religious and political groups je naslov četvrte cjeline koju otvaraju dva poglavlja Madeline Zilfi. U prvom, naslovljenom *The Ottoman ulema* (pp. 209-225), autorica se osvrće na ulogu i mjesto uleme u Osmanskoj državi i prijašnjim islamskim državama, navodeći njihovo posebno mjesto u društvu jer su predstavljali oličenje vjere i pobožnosti, te imali ulogu njihova revnoga čuvara. Dešavanja iz XVII i XVIII stoljeća dovela su i do promjena i u ovoj značajnoj društvenoj grupaciji pa autorica registruje sve izraženije pojave karijerizma koji je potkopavao državni sistem školovanja i sistemskog usmjeravanja uleme. Svrstavanjem uz vlast, pripadnici ulemanskog staleža u dobroj mjeri gube mogućnost ispravnog sagledavanja stvari i zauzimanja kritičkog stava. U drugom poglavlju *Muslim women in the early modern era* (pp. 226-255), Zilfi polazi od konstatacije da je položaj žene,

bilo u Istanbulu, Damasku, Londonu ili Lionu, mnogo kompleksniji i raznovrsniji nego što to bilježe njihovi savremenici. Čak i vijestima o ženama iz najutjecajnijih krugova ostavljeno je srazmjerno malo mjesta u hronikama, što je, zapravo, slučaj i sa njihovim savremenicama iz Evrope. Zilfi zaključuje da je ta tema rijetko spominjana, a još rjeđe bilježena.

Ogromna prostranstva Osmanske države, osim većinske muslimanske populacije, naseljavale su jevrejske i kršćanske zajednice, o kojima ovdje pišu Minna Rozen i Bruce Masters. U poglavlju *Ottoman Jews* (pp. 256-271) Rozen govori o jevrejskoj zajednici u okvirima Osmanskog carstva i bavi se pitanjima kao što su: odnos države prema Jevrejima, njihov status u društvu, kultura jevrejske zajednice, unutrašnja struktura, učešće u ekonomskom životu Carstva, te njihov porodični život. S druge strane, Masters u poglavlju *Christians in a changing world* na svega sedam stranica (pp. 272-279) govori općenito o glavnim tokovima unutar kršćanske zajednice u Osmanskoj državi, kao i o promjenama koje su se desile unutar kršćanske elite u Istanbulu.

Peta cjelina nosi naziv *Making a living* i sadrži četiri poglavlja. U prvom, pod naslovom *Capitulations and Western trade* (pp. 283-335), autor Ibrahim Eldem kao najvažniji događaj izdvaja marginalizaciju levantinske trgovine, kao i trgovine na Mediteranu uopće. Autor u okviru tako uspostavljenih odnosa posmatra tržište i finansijska kretanja u Osmanskoj državi, zaključujući da su Osmanlije, iako ugrožene sve većim prisustvom trgovaca sa Zapada,

uspjele voditi glavnu riječ na domaćem tržištu sve do XIX stoljeća.

Sljedeća tri poglavlja, *Guildsmen and handicraft producers* (pp. 336-355), *Declines and revivals in textile production* (pp. 356-375) i *Rural life* (pp. 376-390) djelo su urednice Suraiye Faroqhi. U prvom poglavlju autorica pravi iskorak u pozicioniranju i valorizaciji historijske uloge i značaja zanatlija i njihovih esnafskih udruženja. Primjenjujući savremenu metodologiju istraživanja historijskih fenomena, u koju je uključila i novija antropološka saznanja, Faroqhi ukazuje na potrebu drugačijeg sagledavanja problematike o kojoj piše. Naime, ona, pišući o zanatlijama i njihovom udruženju, piše "historiju odozdo" i dolazi do sasvim drugačijih zaključaka od većine svojih pretходnika. U drugom radu Faroqhi se bavi proizvodnjom tekstila i analizira stavove koji idu u pravcu tvrdnji da se osmanska industrija nije mogla prilagoditi novim zahtjevima tržišta. U posljednjem poglavlju autorica oslikava život na selu u kojem je živjela većina stanovnika Osmanskog carstva i u kojem aktualizira pitanja kao što su: naseljenost nomadskog i polunomadskog stanovništva, modaliteti zemljišnog zakupa, porezi, seosko zanatstvo, te proizvodnja poljoprivrednih kultura za domaće i inostrano tržište.

Posljednja, šesta cjelina – *Culture and arts* – sastoji se od tri poglavlja. U prvom poglavlju *Ottoman musical tradition* (pp. 393-407) Cem Behar nudi veoma uspješnu retrospektivu razvoja osmanske muzičke prakse. Kao početak prepoznatljivih autonomnih muzičkih ostvarenja Osmanlija

Behar navodi muzičare koje je Selim I doveo iz urbanih sredina kao što su: Tebriz, Sirija i Egipat, koje je bio neotom osvojio.

Različite vrste umjetničkog iskaža, kao i raskoš arhitektonskih zdanja, svakako su važni i neosporni pokazatelji sveukupnog kulturološkog i civilizacijskog bogatstva kojeg baštini jedna država. U tom smislu Osmansko carstvo je iza sebe ostavilo mnogo toga, o čemu govori Tülay Artan u poglavlju *Arts and architecture* (pp. 408-480).

U poglavlju *Ottoman literature* (pp. 481-520) kojim se završava šesta tematska cjelina, a ujedno i treći tom *Historije*, autorica Hatice Aynur konstatuje kako u tom periodu nastala brojna literarna ostvarenja različitih književnih žanrova. Zbog ograničenog prostora autorica se prvenstveno fokusira na poeziju kao prvorazredni literarni iskaz Osmanlija.

Postavljeni vremenski okvir, od 1603. do 1839. godine, predstavljao je veliki izazov za urednika i sve odgovorne za izradu ove knjige. Stoga je sasvim razumljivo da postoje i izvjesne praznine pa i neravnomjerna zastupljenost određenih tema, čega je svjesna i sama urednica (p. 17). U periodu od skoro dva i po stoljeća mnogo toga se desilo na vojnom, političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturološkom planu, pa je nemoguće sve to obuhvatiti jednom knjigom, ma kolikog obima ona bila. Ipak, uz impresivnu bibliografiju i rječnik manje poznatih riječi, pred nama je izdanje koje će predstavljati prvorazrednu literaturu svima onima koji se bave historijom Osmanske države u najširem smislu riječi. Pored toga,

preglednost, primjena savremene metodologije i interpretacije historijskih činjenica svakako će privući i širi krug čitateljstva koji želi proširiti svoja saznanja o bogatoj historiji kulture i civilizacije Osmanske države.

Muamer Hodžić

Suraiya Faroqhi, SULTANOVI PODANICI: KULTURA I SVAKODNEVICA U OSMANSKOM CARSTVU. Prevela: Tatjana Paić-Vukić. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 410 str.

Općenito govoreći, može se reći da je osmanistička literatura na južnoslavenskim jezicima – kako ona prevedena, tako i ona koju su autori pisali na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku – relativno bogata, posebno kada se imaju u vidu do sada objavljeni historijski izvori i različiti pisani tekstovi (defteri, sidžili, vakufname, kanunname, kronike, putopisi, historije, različita književna djela itd.). Ni broj studija i stručnih radova o pojedinim pitanjima, pojavama, institucijama ili značajnijim ličnostima iz političke, ekonomske ili kulturne povijesti Osmanskog carstva nije tako mali. Međutim, kada je riječ o sintezama koje sažimaju sve ono što je znanost prihvatila na faktografskom planu ili sažimaju iskustva i saznanja do kojih je sam istraživač došao i pružaju nam cjelovit prikaz povijesti – bilo da je riječ o općoj, ekonomskoj ili kulturnoj povijesti,

pojedinih perioda ili regija – onda je situacija sasvim drugačija. Moglo bi se reći da od knjige Halila Inaladžika *Osmansko carstvo. Klasično doba 1300 – 1600* (Beograd, 1974.; drugo izdanje: Beograd, 2003.) na ovim prostorima nismo imali tako uspješne znanstveno utemeljene sinteze. Činjenica je, također, da je većina do sada objavljene osmanističke literature posvećena političkim, socijalnim ili ekonomskim odnosima, a da je kulturna historija prilično zapostavljena. Naravno, u dosadašnjoj literaturi na južnoslavenskim jezicima imamo djela i pokušaja – manje ili više uspješnih – i iz kulturne historije, no daleko je više onih koja su često opterećena suvišnim pozitivističkim znanstvenim pristupom i njegovom “čvrstom faktografijom” (koja je, uz to, u pravilu administrativnog karaktera i bez ikakvih odjeka o recepciji) ili onih u kojima su prepoznatljivi emocionalno obojeni stavovi nacionalnog romantizma i koji su bez kritičkog odnosa i, eventualno, komparativnog promatranja i ocjenjivanja između “vlastitog” i “tuđeg”.

Knjiga Suraiye Faroqhi *Sultanovi podanici: Kultura i svakodnevica u Osmanskom Carstvu*, u prijevodu na hrvatski jezik, na vrlo kvalitetan način popunjava tu evidentnu prazninu.² Sam

² Prvo, njemačko izdanje ove knjige pod naslovom *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich: Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts* objavljeno je 1995. godine (München), a drugo izdanje 2003. (isti naslov i izdavač). I na engleskom jeziku knjiga je imala dva izdanja pod naslovom *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (London, 2000. i 2005. godine).

naslov knjige govori da se Suraiya Faroqhi opredijelila da o kulturi i njevoj povijesti u Osmanskom carstvu govori na sasvim novi, suvremeni način (način “novoga stila”), a što podrazumijeva drugačije poimanje *povijesti kulture* u odnosu na dominirajuće definicije 19. i 20. stoljeća, primjenu novih metoda istraživanja (novih za osmanistička istraživanja) i korištenje izvora koji nisu adekvatno vrednovani i korišteni u dosadašnjoj historiografiji ili su bili na njenim marginama. Sinteze ovakve vrste nisu nepoznate u svjetskoj znanosti, no kada je riječ o osmanistici i uopće o orijentalnoj filologiji (u užem smislu), onda se može reći da su one prava rijetkost.³

U središtu istraživanja knjige *Sultanovi podanici...* je bila svakodnevna kultura u širokom spektru pojavnih oblika, od etikecije, preko arhitekture (“službene” i vernakularne) i dekorativne umjetnosti (tekstil, nakit, odjeća, pokućstvo...), do jela i pića i načina njihovog pripravljanja. Što se vremenskog raspona tiče, autorica polazi od povijesti turkijskih naroda, kasnog 11. stoljeća, a potom perioda formiranja osmanske državne zajednice, pa do prvih decenija 20. stoljeća. U središtu istraživanja su bili 16., 17. i 18. stoljeće, što je razumljivo i s obzirom na broj izvora koji su joj bili na raspolaganju i na istraživačko razdoblje koje je autoricu posebno zanimalo tokom njene znanstvene i akademske karijere. Uz ovo treba napomenuti da autorica u uvodnom dijelu – svjesna da primjenjuje jednu novu metodologiju u istraživanju kulturne povije-

sti Osmanskog carstva – daje i jednu zanimljivu i znanstveno argumentiranu periodizaciju u kojoj se granice pojedinih perioda ponekad poklapaju, a ponekad ne, sa bitnim datumima iz političke historije (“O periodizaciji”, str. 38-42).

Geografsko područje interesiranja nije tako precizno definirano. Izvori i literatura su uvjetovali da li će neka područja biti obrađena detaljno ili samo površno, ali se ukratko može reći da je u fokusu istraživanja bilo muslimansko gradsko stanovništvo (prvenstveno stanovništvo Istanbula, Burse, Halepa, Kaira), mada se mogu sresti veoma zanimljiva zapažanja o kulturi svakodnevnog života ruralnog stanovništva, nomada, mornara, gusara, plaćenika, zarobljenika, robova, prebjega i drugih “marginalnih grupa”, te posebno onih koji su iz različitih razloga “prelazili granice” (regijâ i kulturâ) i davali svoj pečat osmanskoj kulturi uopće. Kada već govorimo o skupinama stanovništva koje su bile predmet naročite pažnje Suraiye Faroqhi, onda svakako treba spomenuti po mnogo čemu originalnu i izvanrednu analizu položaja i uloge žene višeg i srednjeg sloja u osmanskoj kulturi (posebno poglavlje “Kultura žena”) te derviša i derviških redova koji su u povijesti islamske kulture odigrali višestruku i značajnu ulogu: kao čuvari i prenositelji tradicije, ali i kao međuregionalna spona i spona između “visoke” i “pučke” kulture (posebno poglavlja “Predodžbe o svijetu i vremenu”, “Obredi, svečanosti i dekorativne umjetnosti” i “Čitatelji, pisci i pripovjedači”).

Daleko bi nas odveo svaki pokušaj da bar sa nekoliko rečenica predsta-

³ Vrijedna posebne pažnje je studija Tatjana Paić-Vukić, *Svijet Mustafe Muhibbija, sarajevskog kadije*. Zagreb, 2007.

vimo sadržaj knjige (upitno je koliko je to svrsishodno, s obzirom na to da je prvo izdanje knjige na njemačkom jeziku već prikazano u *Prilozima za orijentalnu filologiju*⁴) no zbog obilja novih uvida, ideja i otvorenih pitanja koja se naprosto doimaju, kako to u *Pogovoru* kaže Tatjana Paić-Vukić, “kao poziv za buduća istraživanja” (str. 409), neka nam bude dopušteno da pobrojimo samo naslove centralnih poglavlja.

Prva veća tematska cjelina, nakon *Uvoda* i dijela u kojem se govori o povijesnim i kulturnim pretpostavkama nastanka Carstva (“Postanak jednog carstva”), nosi naslov *Kultura: kako se stvarala i širila*, a njena poglavlja čine: “Gospodarski i društveni ustroj Osmanskog Carstva” (str. 69-88), “Predodžbe o svijetu i vremenu” (str. 89-109), “Granice i oni koji su ih prelazili” (str. 111-134) i “Kultura žena” (str. 135-157). Naredna veća cjelina je *Umjetnost*, sa poglavljima: “Graditelji, vjerske zaklade i estetika arhitekture” (str. 161-184), “Gradski život: urbani identitet i način života” (str. 185-202), “Obredi, svečanosti i dekorativne umjetnosti” (str. 203-224), “Čitatelji, pisci i pripovjedači” (str. 225-246) i “Jelo, piće i društvenost” (str. 247-267). Posljednja tematska cjelina historijski je omeđena “krajem jedne epohe i početkom sljedeće” (1770. godina) i, s druge strane, “prevratom takozvanih mladoturaka” (1908.). Nazvana je *Kulturna promjena*, a nju čine poglavlja “Krize i novi

počeci, 1770.-1839.” (str. 271-293) i “Otmjenost alafranga, društvena kritika i rajčice: preobrazba kulture osmanske više klase, 1840.-1914.” (str. 295-322). Na kraju slijedi *Zaključak* (str. 323-339) u kojem je autorica rezimirala svoja istraživanja po pojedinim segmentima i zaključke koje je ranije, eksplicite ili implicite, već iznijela.

Knjiga je opremljena potrebnom znanstvenom aparaturom: podnožnim bilješkama; “Kronologijom” značajnijih, po autorici, događaja za kulturnu povijest Osmanskog carstva (str. 341-346); ilustracijama i geografskim kartama (“Popis zemljovida i ilustracija”, str. 347); bogatom “Bibliografijom” (str. 349-382); “Malim pojmovnikom” (str. 383-384) te “Imenskim kazalom” (str. 385-390) i “Predmetnim kazalom” (str. 391-404). Ovako priređena knjiga može da posluži kao uzor priređivačima i popularnih izdanja i onih koji pretendiraju da budu znanstvena.

Knjigu *Sultanovi podanici: Kultura i svakodnevnica u Osmanskom Carstvu* je, uz saglasnost Suraiye Faroqhi, sa engleskog na hrvatski jezik prevela dr. Tatjana Paić-Vukić, znanstvena suradnica u Orijentalnoj zbirici HAZU u Zagrebu i profesorica na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. O kvalitetu ovog prijevoda sud mogu dati samo kompetentni anglisti, no ono što je sigurno to je da je prevoditeljica – zahvaljujući svom izvanrednom poznavanju navedene problematike i osobnom istraživačkom interesiranju i iskustvu – za brojne pojmove i termine iz orijentalno-islamske civilizacije iznašla dobre i odgovarajuće adekvate za hrvatski i bosanski jezik, a za manji broj pojmova koji se u bosanskom ili hrvat-

⁴ Vidjeti prikaz Hatidže Čar-Drnda: Suraiya Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich: Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, POF 47-48/1997-98, str. 263-265.

skom jeziku javljaju kao usvojeni turcizmi dala vrlo precizan "Mali pojmovnik". Uz ovo treba istaći da knjigu krase izvanredan stil te da se, iako je pisana kao znanstvena studija, knjiga čita gotovo "u jednom dahu". Koliki je doprinos prevoditeljice tome, teško je dosegnuti.

Na kraju ovog kratkog prikaza osjećamo potrebu da se kratko osvrnemo na pitanje koliko ova knjiga govori ili pruža materijala za kulturnu povijest Bosne i Hercegovine iz doba osmanske uprave. Nažalost, moramo reći vrlo malo ili gotovo nikako. Čini se da su dva osnovna razloga. Prvi je što je težište autoričnih istraživanja bilo usmjereno, kao što je naprijed rečeno, na centralne regije unutar Carstva i veće gradove gdje se govorio osmanski turski jezik, pa su tako rubna područja ostala zapostavljena. Drugi razlog je taj što sa područja jugoistočne Evrope (prije svega mislimo na prostore bivše Jugoslavije) dolazi vrlo malo referentne literature na evropskim jezicima koju bi mogli koristiti znanstvenici širom svijeta. To potvrđuje činjenica da su u izuzetno bogatoj bibliografiji koja prati ovu knjigu (oko 530 jedinica) samo dvije jedinice autora sa ovih prostora i to zahvaljujući, reklo bi se, tome što su ta dva rada objavljena na njemačkom, odnosno francuskom jeziku. Međutim, studija Suraiye Faroqhi nam jasno pokazuje u kojem smjeru bi se istraživači kulturne povijesti i recepcije te kulture u Bosni i Hercegovini mogli okrenuti i koje znanstvene paradigme primijeniti. Upućenijem čitaocu će gotovo na svakoj stranici ove knjige navirati asocijacije na brojne kod nas objavljene ili neobjavljene izvore koji za ovakve potrebe nisu gotovo nikako korišteni. Kao

primjere spomenimo: *Putopis* (odlomci o jugoslovenskim zemljama) Evlije Čelebija, *Historiju* (Osmanskog carstva) Ibrahima Alajbegovića Pečevije (posebno u dijelovima gdje je Pečevija svjedok događaja), Muvekitovu *Historiju*, Bašeskijin *Ljetopis* i druge objavljene i neobjavljene ljetopise, kronike, putopise i druge tekstove "pisane u prvom licu jednine", zatim epigrafske spomenike, genealogije, biografije i hagiografije, bilješke na zaštitnim listovima i na marginama. Dakako, tu su i drugi primarni historijski izvori koji pružaju obilje građe za kulturnu povijest, pa i onu svakodnevnu, kao što su vakufname, sidžili, dokumenti o ostavštini (vasijetname), popisi biblioteka itd. Nadati se će ova knjiga potaknuti mlade znanstvenike na slična istraživanja kod nas te da će, osim što će sigurno koristiti znanstvenicima i biti rado čitana literatura, ući i u obaveznu literaturu na studijama povijesti i orijentalne filologije na našim univerzitetima.

Amir Ljubović

Basīm Qurqūt, AL-WATĀ'IQ AL-'ARABIYYA FĪ DĀR AL-MAḤ-FŪZĀT BI MADĪNA DŪBRŪFNĪK. [Arapsko izdanje priredio i predgovor napisao: Muḥammad al-'Arnā'ūt] al-Maḡlis al-'alā li al-ṭaqāfa, al-Qāhira, 2008., 305 str.

Besim Korkut je u periodu 1961.-1969. godine objavljivao, u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu, obrađene arapske dokumente u Držav-

nom arhivu u Dubrovniku. Te njegove radove, koje je danas vrlo teško pronaći, još pamtimo po polemikama koje su izazvali u krilu onovremene službene orijentalistike u Jugoslaviji. Fehim Bajraktarević je i sam radio na arapskim dokumentima u Državnom arhivu u Dubrovniku, te su Korkut i Bajraktarević u više navrata u *Prilozima za orijentalnu filologiju* čak žučno polemizirali o čitanju nekih mjesta u dokumentima, o njihovom prijevodu i interpretaciji. O Korkutovom čitanju dokumenata svojevremeno je pisao i Šaćir Sikirić (*Radovi*, knj. I, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 1963., str. 331-343), na šta je Korkut također uzvratilo vrlo uvjerljivom argumentacijom (*Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV/1964-65, Sarajevo, 1969., str. 397-424). Dakle, Korkutov rad na arapskim dokumentima u Državnom arhivu u Dubrovniku izazvao je ozbiljnu pažnju naučne javnosti, tako da je ovaj istaknuti bosanskohercegovački arabist ostao poznat prvenstveno po tome djelu i po prvom prijevodu *Kur'ana* s arapskog na bosanski jezik (1977).

Nakon gotovo pola vijeka, Korkutov rad na arapskim dokumentima u Državnom arhivu ponovo ulazi u javnost – ovaj put na sasvim osoben način: na arapskom jeziku u Kairu.

Zaslugom istaknutog arapskog naučnika, univerzitetskog profesora iz Jordana, Muhammada M. al-Arnauta, Korkutovo djelo objavljeno je u svijetu i naučnoj javnosti kojima je, zapravo, moralo biti davno predstavljeno. Al-Arnaut s pravom zapaža u svome predgovoru arapskom izdanju kako dokumenti koje je obradio

Korkut do sada nisu bili poznati arapskom svijetu iako je riječ, paradoksalno, o arapskim dokumentima koji govore o odnosima arapskog svijeta s Dubrovačkom Republikom (str. 13). Al-Arnaut na istom mjestu navodi kako Korkutovo djelo ni u vrijeme njegova objavljivanja nije bilo dostupno najširoj javnosti, te da danas za njim uzalud tragaju i preganoci iz najuže struke, na šta je javno ukazao 2005. godine dr. 'Imād Badr al-Dīn Abū Gāzī. Imajući u vidu sve te činjenice, može se ocijeniti veoma pozitivnim poduhvat al-Arnauta da priredi za arapsko izdanje Korkutove *Arapske dokumente...*, što govori o njegovom istančanom osjećaju za vrijednu historijsku građu i njenu internacionalnu promociju.

Al-Arnaut u predgovoru arapskom izdanju iznosi dilemu u kojoj se našao pri odluci da priredi ovo izdanje: da li sasvim nanovo objaviti arapske dokumente u Državnom arhivu u Dubrovniku, ili obnoviti vrijedno Korkutovo izdanje. Priređivač se odlučio za drugo rješenje, s tim što je Korkutovo djelo opremio i vlastitim predgovorom, a sve drugo – pa i fusnote – zadržao je onako kako je u Korkutovom radu; tekst fusnota je, naravno, preveo na arapski jezik. Tako je i struktura arapskog izdanja urađena prema izvorniku: na prvom mjestu su dokumenti o odnosima krajnjeg Magreba i Dubrovačke Republike (str. 21-85); na drugom mjestu su dokumenti o odnosima Alžira i Dubrovačke Republike (str. 87-102); na trećem mjestu dokumenti o odnosima Tripolija i Dubrovačke Republike (str. 103-124), i, najzad, dokumenti o odnosima Egipta i Du-

brovačke Republike (str. 125-173). Posljednji i znatan dio knjige (str. 175-305) sadrži faksimile originalnih dokumenata.

O Korkutovom djelu nije nužno detaljnije govoriti ovom prilikom, budući da je ono, kao što sam već rekao, imalo odgovarajuću recepciju u okvirima socijalističke Jugoslavije, kao što je imalo i naučničku valorizaciju koja se ne može svesti na polemičke, po mome sudu, stručno neuvjerljive primjedbe Fehima Bajraktarevića i Šaćira Sikirića. To djelo je skoro pola vijeka podastrito naučnoj javnosti. No, u ovoj prilici treba podvući neke zanimljivosti.

Prije svega, izdavanje Korkutova djela na arapskom jeziku predstavlja svojevrsnu i dragocjenu inverziju: odavno smo navikli da iz velikog arapskog svijeta ulaze njegova naučna i književna djela u bosanskohercegovačku nauku i kulturu, dok se u obrnutom smjeru nije događalo gotovo ništa. Djelo *al-Ġawhar al-ʿaṭnā...* Mehmeda Handžića odveć davno je pohodilo arapski svijet, a ono što se zbivalo poslije toga u domenu naučnoistraživačkog i književnog rada (na relaciji BiH – arapski svijet) uglavnom je na razini akcidencija, izuzimajući djelo *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* autora Amira Ljubovića i Sulejmana Grozdanića (izdanje na arapskom jeziku: *al-ʿAdab al-naṭrī li al-Būsna wa al-Harsak bi al-luġāt al-šarqiyya*, al-Marqaz al-qawmī, al-Qāhira, 2008., prev.: Ġamāl al-Dīn Sayyid Muḥammad). Al-Arnaut je u svome predgovoru vrlo afirmativno predstavio naučničku biografiju Besima Korkuta. Uz to, svakako treba podvu-

ći činjenicu da je riječ o arapskim dokumentima koji se prvi put pojavljuju u arapskom svijetu iako predstavljaju važno povijesno svjedočenje o odnosima toga svijeta sa Dubrovačkom Republikom. Osjećajući važnost te “inverzivne relacije” i priređujući izdanje dokumenata na arapskom jeziku, al-Arnaut je pokazao – vrijedi to ponoviti – iznimno tanahno osjećanje za vrijednosti u svijetu nauke. Bit će zanimljivo oslušivati reakcije naučne javnosti u arapskom svijetu.

Esad Duraković

Ramiza Smajić, BOSANSKA KRAJINA: HISTORIJA, LEGENDE I MITOVI, “Dobra knjiga” Sarajevo 2009., 219 str.

U toku četiri i po stoljeća, koliko je bila u sastavu Osmanske države, Bosna je predstavljala graničnu oblast prema ugarskim i mletačkim posjedima. U tom kontekstu Bosanska krajina imala je iznimno veliki značaj.

Ramiza Smajić, autorica ove zanimljive studije, potrudila se da definiše geografski prostor poznat kao Bosanska krajina, prikaže društveno-političke prilike u njoj, osobenosti krajiškog vojnog sistema, kao i demografske specifičnosti ove regije.

Rad je prvenstveno baziran na tri osnovna izvora: Naima, Pečevi i Muvekkīt, koji nude tri različite vremenske perspektive. Oni se međusobno dopunjuju i formiraju retrospektivnu sliku Bosanske krajine. Kompletiranje

predodžbi dopunjeno je brojnim neobjavljenim i objavljenim izvorima različite provenijencije.

U obradi postavljenih zadataka autorica je, slijedeći izvore, išla hronološki, ograničivši se na vremenski period koji su slijedili i navedeni autori, tj. do prve polovine 17. stoljeća. Rad je podijelila na nekoliko poglavlja, od kojih svako kompoziciono sadrži više raznovrsnih dijelova.

Prvo poglavlje, *Bosanska krajina u Osmanskom carstvu*, podijeljeno je na nekoliko zasebnih, međusobno povezanih cjelina. U dijelu pod naslovom *Osmanlijski prodor, osvajanja i ustanovljavanje prvog graničnog pojasa do kraja 15. stoljeća* (str. 41-47), autorica teksta je u konciznim crtama dala hronološki prikaz osmanlijskih osvajanja kraljevine Bosne u periodu od 1386. godine do definitivnog osvojenja većeg dijela Bosne i njenog uključenja u sastav društveno-političkog sistema Osmanske države. Iako su prvi prodori na prostor Bosanske kraljevine zabilježeni još 1383. godine, autorica je uzela općeprihvaćen datum, tj. 1386. godinu. Od osvojenog dijela formiran je Bosanski sandžak, koji je u upravnom smislu bio u sklopu Rumelijskog ejaleta. Prikazujući ovo poglavlje, Ramiza Smajić je koristila relevantnu historijsku literaturu, kao i prethodno navedene historije. Koristila je također i građu neobjavljenih historijskih izvora osmanske provenijencije, čiji se originali čuvaju u Osmanskom arhivu u Istanbulu. Poznavanje turskog jezika, kao i mogućnost neposrednog korištenja osmanskih izvora, omogućili su joj

realniji uvid u prostor i vrijeme koje ona predstavlja čitaocima.

U dijelu koji nosi naslov *Period od 1500. do 1538. i Gazi Husrev-begova osvajanja* (str. 48-52), Ramiza Smajić je interpretirala osvajanja Skender-paše i Gazi-Husrev-bega, koja su preduzimali na prostorima ugarske i mletačke države.

U tom vremenskom razdoblju osvojena je Srebrenička banovina i priključena već ranije formiranom Zvorničkom sandžaku, a 1522. osvojeni su Knin, Drniš i Skradin. Poslije poraza ugarske vojske na Mohaču 29. augusta 1526. godine, osmanskoj vojsci su olakšani dalji prodori ka Slavoniji. No prije toga bilo je neophodno riješiti pitanje ugarskog vojnog prisustva u Bosni, što je i učinjeno ubrzo poslije Mohača. Prema podacima katastarskog popisa iz 1528/30. godine, nekada najjače ugarsko uporište u Bosni, tvrđava Jajce, bila je popisana sa kompletnom tvrđavskom posadom, a sama varoš Jajce bila je sastavni dio timara dizdara posade ove tvrđave.

Pored tvrđave Jajce, u sastav Osmanske države ulazile su i tvrđave Akhisar, Jezero (Göhlisar) i Hlivno. Godine 1537. osvojen je Klis i formiran je Kliški sandžak na čelu sa Murat-begom, kethudom Gazi Husrev-bega. U sastav tog sandžaka ušle su nahije sjeverozapadnog dijela Bosanskog sandžaka i novoosvojeni dijelovi. Period koji je uslijedio nakon ovih osvajanja iskorišten je da se stabilizira granica i granični prostor, što je autorica obradila u dijelu pod nazivom *Utvrdjivanje granica*.

U međuvremenu vršena su nova osvajanja i formirani su novi sandžaci: Požeški u januaru 1538., za-

tim 1557. sandžak Začasna, a nešto kasnije Krčko-lički sandžak. Krčki sandžak prostirao se uz Velebit i zauzimao je dio današnje sjeverne Dalmacije, Liku i Krbavu. Do 1575. godine osvojen je još niz utvrda, koje su bile veoma značajne za ugarsku vojno-upravnu organizaciju. Ovaj dio obrađen je pod naslovom *Prodori u duboku Krajinu i konsolidacija graničnog područja* (str. 54-63).

Početakom 17. stoljeća najveći dio krajiškog prostora nalazio se u okviru Bosanskog sandžaka, dok su manji dijelovi pripadali okolnim sandžacima, Bihaćkom i Ličkom.

Upravo u to vrijeme živi i aktivno djeluje grupa vojnih službenika koji su zbog svog junaštva i herojstva, iskazanog u borbi sa protivnikom, stekli slavu nepobjedivih i kao takvi ušli u legende i narodne pjesme. Pjesme o Muji Hrnjici, Halilu i Omeru, zatim Mustafi Kozličiću, Kornijan-agi i drugima, nadahnjivale su kasnije mnoge mlade naraštaje, a same su ostale živi spomenici jednog vremena.

U osvajanjima do početka 17. stoljeća formiran je pojas sa izrazito krajiškim elementima. Kao rezultat toga, do kraja 1640. godine, na sjevernim i sjeverozapadnim dijelovima Bosanskog ejaleta formirana je krajina (serhat), koja je išla od Požege i Virovitice, preko Bihačke krajine i Kotara do Klisa, Imotskog, Vrgorca i primorskog pojasa, sve do Bokokotorskog zaliva.

A Bosanska krajina, kao najizrazitiji prostor sa svim specifičnostima ofanzivnog i defanzivnog djelovanja, formirana je na geografskom prostoru između Kliškog i Krčkog sandžaka, koji je predstavljao granični prostor prema Mlecima, zatim u di-

jelovima Hercegovačkog i Požeškog sandžaka. Međutim, ovaj prostor nije održao svoju cjelovitost, već je vremenom oblikovan u skladu sa historijskim okolnostima.

Obrađujući ovaj dio historijskog oblikovanja Bosanske krajine, Ramiza Smajić je uspostavila kreativan odnos prema zadatom problemu. Na takav pristup uputili su je izvori, zahvaljujući kojima je prezentirala naučnoj javnosti vremensku i prostornu dimenziju Krajine, sa svim bitnim elementima. Pri tome se svesrdno trudila da shvati uzroke i zakonitosti društveno-političkog razvoja Osmanske države, kao i njihove uzročno-posljedične odnose i uticaj na društvene okolnosti u kojima se razvijala Bosanska krajina.

Drugo poglavlje posvećeno je društvenom uređenju, upravnoj i vojnoj organizaciji Osmanske države i područja Bosanske krajine, dok treće poglavlje pod naslovom *Struktura društva u Bosanskoj krajinu*, u kojem su obrađene socijalne i profesionalne teme, kao i migraciona kretanja, govori o suštinskim društvenim sadržajima ovog prostora.

Četvrto poglavlje knjige govori o urbanizaciji Bosanske krajine. I pored stalnih ratnih prilika i migracije stanovništva, život se odvijao tokom koji je, uprkos ne baš povoljnim okolnostima, rezultirao formiranjem urbanih cjelina.

O svakodnevnici života u Bosanskoj krajinu, koja je uključivala i hajdučiju, otimačinu i dogovaranja, autorica govori u petom poglavlju naslovljenom *Prizori iz svakodnevnog života*.

Veoma je zanimljivo šesto poglavlje koje nosi naziv *Usporedbe s narodnom tradicijom*, a koje pretendira da utvrdi istinitost događanja prisutnih

u narodnoj tradiciji u formi pjesama, epova i raznih predanja. Tematika raznih oblika usmene tradicije ima svoje ishodište u stvarnim historijskim događanjima, ali su ona vremenom preoblikovana u forme sa željenim sadržajima i lokalnim elementima. Stvarnost je u njima potisnuta do mjere u kojoj je teško prepoznati o kojem se sukobu između dvije vojske radi i koji junaci u njemu, zapravo, učestvuju. Realnost je transformirana u simbole ukorijenjene u kolektivnu memoriju, i na taj su način nadahnjivana patriotska osjećanja širokih narodnih masa s obje strane granice. I pored stalnih neprijateljskih aktivnosti, zajednički prostor življenja i uzajamnost događanja činili su da se stvaraju bliskosti, izražavane kroz česta bratimljenja, što je, bar privremeno, potiskivalo ratničke emocije i raspoloženje.

U zaključnom razmatranju u vezi sa ovim dilemama autorica teksta je naglasila da neki elementi narodne tradicije imaju svoju historijsku podlogu koja je ograničenih razmjera.

Društveno-političke prilike u području Bosanske krajine oblikovale su i posebnu vrstu mentaliteta, odnosno specifičan tip krajiškog karaktera.

Knjiga je obogaćena popisom korišćenih izvora i relevantne literature, kao i registrom imena i geografskih naziva, što omogućava lakšu prohodnost kroz ponuđenu materiju.

Ova knjiga zanimljivog sadržaja, zasnovana na naučnoj interpretaciji, naći će svoje mjesto u novim studijama iz historije Bosne i Hercegovine, a svakako u obrazovnim institucijama jugoistočne Evrope.

Hatidža Čar-Drnda

Vesna Miović, DUBROVAČKA REPUBLIKA U SPISIMA NAMJESNIKA BOSANSKOG EJALETA I HERCEGOVAČKOG SANDŽAKA: s analitičkim inventarom bujuruldija (1643-1807) serije *Acta Turcarum* Državnog arhiva u Dubrovniku, Državni arhiv u Dubrovniku; Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik; Istorijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, Dubrovnik, 2008., 280 str.

Osmanski dokumenti koji su izdani tijekom tri i pol stoljeća intenzivnih osmansko-dubrovačkih odnosa, i pohranjivani u Turskoj kancelariji u Kneževu dvoru, dragocjeni su izvori za istraživanje toga razdoblja dubrovačke povijesti. Godine 2002. u Državnom arhivu u Dubrovniku započelo je detaljno inventariziranje jedne skupine osmanskih isprava, onih koje su izdavali sultani, i njihovo raspoređivanje kronološkim slijedom. Rezultat je toga pothvata 1990 reinventariziranih sultanskih povelja, kapitulacija i drugih dokumenata, te vrijedna monografija Vesne Miović, više znanstvene suradnice u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana: s analitičkim inventarom sultanskih spisa serije Acta Turcarum Državnog arhiva u Dubrovniku*, objavljena 2005. godine (v. prikaze: Behija Zlatar, *POF* 55/2005, Sarajevo, 2006, str. 302-305; Kerima Filan, *Pregled*, 1, Sarajevo, 2008, str. 231-238).

Rad na reinventariziranju osmanskih dokumenata iz Dubrovačkog arhiva Vesna Miović nastavila je obradom druge cjeline koja obuhvaća

isprave namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka, što znači da je slijedila hijerarhiju osmanske države od vrha naniže. Rezultat je toga iznimno zahtjevnog arhivističkog, istraživačkog i nakladničkog projekta monografija *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* koju ovdje predstavljamo.

Knjiga je osmišljena na sličan način kao i prethodna. Otvara je iscrpno uvodno poglavlje *O nastanku i sudbini osmanskih spisa Državnog arhiva u Dubrovniku* (str. 9-18) iz kojega saznajemo da se do danas sačuvao vrlo mali broj bujuruldija – ukupno 321 – koje datiraju od 1643. do 1807. godine, što prema autoričnim uvidima predstavlja samo ostatke nekoć velike zbirke. Većina je fonda poharana prvo za francuske, a zatim još i više za austrijske vlasti.

Za *Uvodom* slijedi poglavlje *Bujuruldije namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* (str. 19-26) koje sadržava diplomatski opis bujuruldija. Napominjući da su se pokrajinski namjesnici počeli služiti tom formom prenošenja zapovijedi u 17. stoljeću, V. Miović upozorava na razliku između pisama koja su oni dotad slali Dubrovčanima, ponekad i u zapovjednom tonu, i pravih bujuruldija koje imaju drukčiju formu, uobičajene načine oslovljavanja i ustaljene epitete, a pisane su *divani* pismom. Osim toga, ona pojašnjava da postoje dvije vrste bujuruldija. Ima onih koje stoje same za sebe, a sadržavaju opis događaja koji su povod izdavanju, zatim samu naredbu, a katkad i upozorenje, pa i prijetnju. Bujuruldije druge vrste javljaju se

nešto kasnije, u dubrovačkom slučaju početkom 18. stoljeća, a napisane su iznad teksta kakvog podneska, predstavke ili izvještaja na koji se odnose. Obično su kratke i katkad se svode na svega nekoliko riječi, jer su sve okolnosti već iznijete u podnesku.

Poglavlje *Službeni profil namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka: pečat, sâh, naziv funkcije, naslov* (str. 27-36) posvećeno je načinima ovjeravanja isprava i tituliranja namjesnika. Bujuruldije su ovjeravane velikim službenim namjesničkim pečatima, a ponekad sahovima, skraćanim vlastoručnim potpisima. Iako se ne može posve pouzdano utvrditi razlog zbog kojega su neke isprave ovjerene sahom a ne pečatom, autorica je utvrdila da se sahovi nalaze samo na bujuruldijama koje su napisane iznad kakvog podneska. Nadalje, pošavši od uvida da se u ispravama ne navode precizni nazivi funkcija namjesnika, analizirala je fermane koji su bili upućeni tim dostojanstvenicima i zaključila da su nazivani beglerbezima, mutesarifima, valijama, muhafizima i serdarima.

Za uvodnim poglavljima slijedi iscrpna povijesna studija *Odnosi Dubrovačke Republike i Bosanskog ejaleta* (str. 37-124) kojom je autorica još jednom potvrdila svoj renome vodećeg znanstvenika na području povijesti osmansko-dubrovačkih odnosa, a posebice dubrovačke diplomacije. Na početku je dala opis pomno razrađenog ceremonijala čestitanja novoimenovanom bosanskom ili hercegovačkom namjesniku, kojemu su Dubrovčani slali dvojicu poklisara da mu uruče kredencijalna pisma i darove. Osim u toj prigodi, poklisari harača

redovito su posjećivali hercegovačkog namjesnika na putu za Istanbul i darivali ga, a on im je davao vojnu pratnju kroz Hercegovinu. Kada bi pak bosanski i hercegovački namjesnici na putu za Novi prolazili kroz Konavle, Dubrovčani bi im ondje priređivali doček. Takvi posjeti nisu uvijek protjecali u prijateljskom duhu. Čak se dogodilo da je Abaza Mehmed-paša zarobio poklisare koji su ga došli pozdraviti, a njegovi su vojnici opljačkali Konavle. Autorica ističe da se u tom i u sličnim slučajevima očitovala čuvena umješnost dubrovačke diplomacije koja je u više navrata u Istanbulu uspjela ishoditi opoziv Republici nesklonih namjesnika.

Zanimljiva promjena u ceremonijalu kojim su Dubrovčani čestitali novome namjesniku nastupila je u 18. stoljeću kada su bosanski namjesnici upravljali i hercegovačkim sandžakom. Dubrovački su poklisari tada u Travnik nosili dva kredencijalna pisma istoj osobi. Dva dana zaredom odvijao se istovjetan ceremonijal: prvi je dan poklisar odlazio veziru kao bosanskom, drugi dan na isti način kao hercegovačkom namjesniku. Treći je posjet bio privatn. Važna sastavnica ceremonijala, i važan ulog u svim nastojanjima da se za Dubrovnik ishode povlastice, bili su darovi. U Bosni su se dubrovački poklisari morali nadmetati s Mlečanima, čiji su darovi bili mnogo raskošniji, a to je bosanska strana Dubrovčanima jasno stavljala do znanja. Vesna Miović ističe da je iza te skromnosti darova stajala promišljenost dubrovačke diplomacije; željelo se pokazati da su darivatelji siromašni, no ipak odani. Darivalo se i u drugim prigodama,

kada su poklisari posjećivali namjesnike kako bi uz njihovu pomoć riješili neke probleme, a takvi su povodi bili česti. Preko bosanskog namjesnika Sejfullah-paše, koji je Portu lažno izvijestio o dubrovačkom siromaštvu, uspjeli su izboriti smanjenje harača; Mehmed-paša Kukavica založio se u sporu s Mlečanima oko plaćanja tranzita, koji je riješen u dubrovačku korist, a bosanski i hercegovački namjesnici i inače su često nastojali zaštititi dubrovačke trgovce od Trebinjaca koji su im naplaćivali razne namete. O tim i o mnogim drugim slučajevima koji su se ticali odnosa dubrovačkih i osmanskih podanika, razbojništva i hajdučije, zaštite hercegovačkih katolika, jamstava za sigurno putovanje Dubrovčana koji su u Bosnu išli na liječenje ljekovitim vodama i sl. podatke daju upravo bujuruldije koje je arhivistički obradila i znanstveno istražila Vesna Miović.

Poslije *Zaključka* (str. 125-127) u kojemu se iznose glavne značajke odnosa Dubrovačke Republike i bosanskih i hercegovačkih namjesnika, slijedi drugi dio monografije naslovljen *Analitički inventar bujuruldija namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* (str. 129-212). Bujuruldije su predstavljene kronološkim redom, a svaki unosak sadržava ime i funkciju namjesnika koji je izdao ispravu, ime i funkciju adresata, datum izdavanja i kratak sadržaj. Kada je riječ o bujuruldijskim podneskama, navodi se još i ime podnositelja i kratak sadržaj podneska.

U prilogu naslovljenom *Pečati namjesnika Bosanskog ejaleta* (str. 213-251) reproducirani su svi pečati s

bujuruldija. Uz svaki je navedeno ime i titula namjesnika, te podaci o godini izrade pečata i o tome na kojim se ispravama nalazi. Natpisi s nekih pečata u cijelosti su prevedeni. Za tim prilogom slijede *Glosar prevedenih osmanskih turskih izraza* (str. 253), *Glosar izvornih osmanskih turskih izraza* (str. 254-255), *Vrela Državnog arhiva u Dubrovniku, rukopisi i literatura* (str. 256-262), *Kazalo osoba* (str. 263-270), *Kazalo zemljopisnih naziva i pripadajućih osmanskih administrativnih i sudbenih jedinica* (str. 271-275) i *Summary* (str. 277-280). Osim toga, u knjizi su i 33 ilustracije: faksimili bujuruldija i drugih isprava, te crteži Petrunjele Vuković.

Zahvaljujući stručnom i znanstvenom radu Vesne Miović, nakon sultanskih isprava sada su i sadržaji namjesničkih bujuruldija postali dostupni osmanistima, te povjesničarima i drugim zainteresiranim čitateljima bez osmanističke sprege. Jednako znalački i studiozno kao i u prethodnoj knjizi u kojoj je govorila o odnosima Dubrovnika i Porte, autorica je u tekstu koji prethodi analitičkom inventaru iznijela rezultate istraživanja odnosa Dubrovčana s bosanskim i hercegovačkim namjesnicima. A ti su se odnosi mnogo puta pokazali presudnima i za stav osmanske središnje vlasti prema Republici i za provedbu odluka te vlasti. Jer, kako zaključuje V. Miović, Dubrovčanima se upravo u njihovom prvom susjedstvu stalno potvrđivalo koliko truda treba uložiti da bi Portinu teoriju pretvorili u praksu (str. 125).

Tatjana Paić-Vukić

SIDŽIL BLAGAJSKOG KADIJE 1728-1732. GODINE (regesta). Obradio Hivzija Hasandedić, Islamski kulturni centar Mostar, Mostar 2009., 213 str.

Svako publikovanje izvora predstavlja veliko historiografsko osvježenje. Sidžil Blagajskog kadiluka u obradi rahmetli Hivzije Hasandedića, posthumno objavljen u izdanju Islamskog kulturnog centra iz Mostara prate i brojne druge osobitosti što mu daje dodatnu vrijednost i značaj.

Prvo zbog činjenice da se prvi publikovani izvor ove vrste u Bosni pojavio veoma kasno tek 1987. godine i odnosio se na kadiluk Mostar. Drugo, što je u brutalnoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, stradalo oko 60 sidžila, za razne krajeve Bosne i vremenska razdoblja od početka 17. do približno sredine 19. stoljeća, preciznije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Najveći broj uništenih sidžila odnosio se upravo za područje Hercegovine i to: 10 ljubinjskih, 9 mostarskih, 8 blagajskih, 2 trebinjska 1 prozorski i 1 ljubuški. Naša kulturna baština pretrpjela je nenadoknativ gubitak a historijskoj nauci znatno sužene mogućnosti izučavanja prošlosti toga područja. Iz tih razloga objavljivanje ovog izvora ima vrijednost više. U nedostatku izvora druge vrste on dolazi kao vrlo značajan nadomjestak i kao nova mogućnost izučavanja jednog perioda o kojem se osjeća pomanjkanje izvorne građe.

Sidžil Blagajskog kadije 1728-32., u svojoj publikovanoj verziji, u naslovu već sadrži odrednicu vremenskog

okvira njegova nastanka. Sam izvorni tekst prate i drugi sadržaji tako da je izdanje dobilo više strukturalnih cjelina i to: Uz sidžil Blagajskog kadije (1728-1732.) 7-8; Uvod 9; Sidžil Blagajskog kadije (1728-32) 11-105, rezimirani prijevod; Faksimil izvornika 105-183; Registar ličnih imena 183-207; Registar geografskih pojmova 207-211 i Rječnik termina i manje poznatih riječi 211-213. Osnovni tekst dakle, prate svi elementi jednog vrlo dobro pripremljenog izdanja, neophodni za jednostavno i uspješno snalaženje, neophodne informacije o samom izvorniku. Najviše prostora svakako zauzima tekst na bosanskom jeziku i faksimili izvornika.

Pri obradi sidžila autor se opredijelio za formu rezimiranih prijevoda ili regesti. To dakako ne umanjuje njegovu sadržajnu niti historijsku vrijednost. Za svaku pohvalu je opredjeljenje izdavača da se uz spomenutu formu prijevoda objave i faksimili, što vrlo često predstavlja veliki problem kod objavljivanja građe. Na taj način faksimili omogućuju izravan uvid u originalan tekst i praćenje njegove cjelovitosti.

Prvi dojam koji se nakon kraćeg uvida u sidžil nameće jeste slojevitost informacija koje nam pruža kao i široke mogućnosti eksploatacije u proučavanju različitih disciplina i brojnih pitanja koje je moguće aktualizirati i rješavati na temelju jednog ovakvog izvora. I površan pogled u ovaj izvor suočava nas sa brojnim vrstama dokumenata i njihovim izuzetno bogatim sadržajem, pomoću kojeg je moguće pratiti određene procese, pojave, događaje, kako lokalnog tako i užeg ili šireg regionalnog značaja.

Šarolika struktura dokumenata proistječe iz uloge kadije, koju je imao u osmanskom sistemu. Njemu su pristizale sve naredbe, žalbe i upute svih instanci vlasti, koje se na bilo koji način mogle odnositi na područje pod njegovom ingerencijom. Stoga, kao uostalom i drugi sidžili, i ovaj sadrži dokumente koji potječu od Centralnih organa vlasti, do onih koji se tiču života običnih ljudi ili svakodnevice jedne zajednice. U ovom sidžilu zavedeno je između ostalog, 9 fermana, 63 bujuruldije bosanskih i hercegovačkih namjesnika, 9 berata i mnoštvo dokumenata druge vrste: postavljenja, ostavinskih dioba, različitih sporova, svađa, klevetanja, teških riječi, žalbi, o popravkama tvrđava, krađama, razbojništvima, odmetništvima, posudbama, odlukama o vraćanju duga, razrezima obaveza u hrani i novcu u različite svrhe, jemstva, pritužbama, pojava krivotvorenog novca, bespravna sječa drva na tuđem posjedu, vjenčanja, razvoda i sl. Dakle, po vertikali od najvišeg nivoa – sultana do porodice ili pojedinca.

Brojni dokumenti čije ishodište predstavlja pokrajinska administracija, a tiče se prilika u samoj Hercegovini, posebno užem području Blagajskog kadiluka, znatno nas približavaju životima običnih ljudi, njihovim zanimanjima, obavezama, pravilima ponašanja, pa i navikama sankcioniranim različitim mjerama pokrajinske vlasti. Komunikacija između vlasti i stanovništva nije jednosmjerna, te je i stanovništvo posredstvom nadležnog kadije upućivalo pritužbe nadležnim instancama, pokrajinskim ili čak i sultanu. Sve navedeno kadija je unosio u svoj regi-

star, kao i izvršavanje određenih sudskih naloga. Ljudska svakodnevnica praćena je različitim privatno-pravnim odnosima, koji po svojoj suštini mogu imati pozitivne ili negativne konotacije. Stoga je mnoštvo dokumenata upravo takve naravi, u kojima se registriraju ili reguliraju povrede prava, različiti sporovi potraživanja i sl. Po svojoj brojnosti najviše je dokumenata o sklapanju brakova. Iako nije neočekivana, ipak je upadljiva pojava većeg broja vjenčanja udovica. To je već indikator ratnih posljedica, gubitka mladih ljudi, biološki produktivne mase. Ovdje treba istaći još neke zanimljivosti. Ovaj sidžil donosi podatke o vjenčanjima Roma, parnicama nemuslimana pred kadijama i slično.

Iz sadržine pojedinih dokumenata navedenog izvora, moguće je pratiti određena historijska, društvena, ekonomska kretanja na području Kadi-luka, nekada i šire.

Ma kako se volumenom doimao pomalo skromno, nema sumnje da svojim sadržajem, otklanja tu vrstu utiska. Objavljivanjem ovog rukopisa, naša naučna javnost dobila je izvor vrijedan pažnje ne samo u domenu historijske nauke nego i nekih drugih nauka, koje su upućene na proučavanje različitih pitanja vremena iz kojeg potječe. Izvrstan materijal koji omogućava multidisciplinarno proučavanje, onomastička, toponomastička, socijalna izučavanja ovoga područja.

Sadržaj sidžila odražava osmanski sistem, društvo, pozitivne ili negativne aspekte zakonodavstva, društvene

probleme, različite socijalne aspekte, život zajednice. On svakako otklanja i predrasude o vremenu i sistemu, kao vremenu bez reda, poretka i zakona. Kako drugačije tumačiti naredbu: “*da se na području Mostarskog i Blagajskog kadi-luka ima vlasnicima vratiti sve što im je protuzakonito uzeto.*” Ili žalbu da “*Ahmed paša, bosanski valija i njegov sin Rustem-paša hercegovački mutesarriif, raspajaju novac i protivno zakonu i šerijatu, agama i vojnicima tvrđava, stanovnicima sela i kasaba čine nasilje, razrezuju i bespravno prikupljaju novac*”. I još jedna vrlo važna napomena. Zabilješke u sidžilu nisu subjektivni utisci promatrača ili nekog pukog prolaznika. To su službene upute različitih instanci, službene zabilješke bez ikakvog uklona, koje nikoga ne aboliraju niti koga neosnovano optužuju. Uostalom, sve se provjerava, svaku tvrdnju ili sumnjičenje nužno je argumentirano dokazati. Dakle, to je slika i prilika jednog vremena, sistema, društva, onakvog kakvo ono jeste, bilo dobro ili loše. I to je ono što ovaj ali i druge izvore ove vrste bitno razlikuje od mnogih drugih.

Publikovanjem ovog sidžila naša historijska nauka dobila je značajan izvor za široku upotrebu, kako historičara tako i znanstvenika druge orijentacije koji će svakako u njemu prepoznati domene svoga interesovanja. Obogaćeno je ne samo jedno razdoblje nego i jedno područje koje oskudijeva izvornim sadržajima.

Aladin Husić